

**Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича**

Факультет історії, політології та міжнародних відносин

Кафедра всесвітньої історії

**Висвітлення Мейдзі Ісін у шкільних підручниках з історії
радянської та пострадянської доби
Рівень вищої освіти - другий (магістерський)**

Виконала:
студентка 2(м) курсу, групи 602
Спеціальності А4 Середня освіта (Історія)
Курик Марія Сергіївна
Керівник: к.і.н., доцент Мінаєв А.В.

До захисту допущено:
Протокол засідання кафедри № 4
від « » листопада 2025 р.
Зав. кафедри _____ професор Сич О.І.

Чернівці – 2025

Анотація

В магістерській роботі проаналізовано виклад та оцінки Мейдзі Ісін в радянських шкільних та сучасних українських підручниках з всесвітньої історії. Досліджено еволюцію інтерпретацій від ідеологізованого радянського підходу до сучасного науково обґрунтованого подання. Простежено вплив політичних умов на структуру й зміст навчальної літератури, визначено ключові відмінності у трактуванні причин, перебігу та наслідків реформ Мейдзі. Робота показує, як зміна історичної освіти формує різні моделі розуміння японської модернізації.

Ключові слова: Революція Мейдзі, реформи, сьогун, шкільний підручник, шкільна програма.

Abstract

Keywords: Meiji Revolution, reforms, shogun, school textbook, school curriculum.

The master's thesis analyzes how the Meiji Restoration is presented and evaluated in Soviet and contemporary Ukrainian school textbooks on world history. It explores the evolution of interpretations from the ideologically shaped Soviet approach to modern academically grounded representations. The study traces the influence of political contexts on the structure and content of educational materials and identifies key differences in the interpretation of the causes, course, and consequences of the Meiji reforms. The research demonstrates how changes in historical education shape different models of understanding Japan's modernization.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ М.С. Курик

Заява

(Студент,-ка) _____

Номер студентської книжки:

1) Я заявляю, що наукова робота:

2) Була підготовлена виключно мною, * і:

А. Не порушує авторські права третіх осіб у відповідність із законом про авторське право.

Б. Повністю або частково була використана в якості основи для отримання диплому про вищу освіту або наукового ступеня мною чи іншою особою.

3) Крім того, я заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи збігається з друкованою.

Даною заявою я підтверджую, що був, (-ла) проінформований, (-а) про права та обов'язки студента,(-ки) Університету, про правила, що стосуються перевірки оригінальності наукових робіт. Тому я заявляю, що я згоден,(-на) на обробку моїх письмових робіт у відповідності з антиплагіатними процедурами Університету, а також на архівування цих робіт в базі даних інтернет системи Turnitin Similarity згідно з антиплагіатними правилами і процедурами Університету.

Я також свідомий, (-ма) того, що у випадку, якщо робота написана мною, за рішенням Комісії університету буде містити факти, які суперечать умовам зазначеним у цій заяві, або, якщо коефіцієнти виходять за межі гранично допустимих норм (згідно Додатку 2), робота буде повернута на доопрацювання.

_____ Дата

_____ Підпис

*Беручи до уваги істотний внесок з боку керівника наукової роботи.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ, ЗМІСТ ТА НАСЛІДКИ РЕФОРМ ДОБИ МЕЙДЗІ В ЯПОНІЇ.....	10
1.1. Передумови та причини реформ доби Мейдзі.....	10
1.2. Реставрація імператорської влади та модернізаційні процеси в Японії наприкінці 60-80-х рр. XIX ст.	32
РОЗДІЛ 2. ДОБА МЕЙДЗІ В РАДЯНСЬКИХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ.....	50
2.1. Особливості висвітлення історії Японії в радянській шкільній дидактиці.....	50
2.2. Значення та наслідки реформ доби Мейдзі в шкільних підручниках радянського часу.....	60
РОЗДІЛ 3. ВИСВІТЛЕННЯ ПОДІЙ ДОБИ МЕЙДЗІ У СУЧАСНИХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ.....	68
3.1. Становище Японії напередодні Революції Мейдзі.....	68
3.2. Зміст та підсумки Мейдзі Ісін у шкільних підручниках.....	79
ВИСНОВКИ.....	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	92

ВСТУП

Актуальність. Революція Мейдзі, або ж Мейдзі Ісін, посідає досить помітне місце не лише в японській історії, але й у новій історії світу. З одного боку, вона повернула законну владу імператору, яку до того узурпували представники клану Фудзівара, а після них сьогуні, які впродовж XII-XIX ст. змінювали один одного. З іншого боку, Мейдзі Ісін стала для Японії своєрідною межею між традиційним укладом та модерною державою.

Кризові явища та зовнішній тиск, який Японія відчувала після краху політики самоізоляції, сприяли тому, що уряд Мейдзі поставив перед собою досить амбітне завдання – подолати відсталість від європейських держав і досягнути одного рівня розвитку з ними. Прагнучи його реалізувати, уряд здійснив масштабні реформи, які не лише змінили політичну, адміністративну, освітню та військову систему Японії, але і її соціально-економічний уклад. Відтак, реформи доби Мейдзі не лише піднесли країну «Вранішнього Сонця» на значно вищий щабель розвитку порівняно з іншими країнами Азії, але й перетворили на рівного західним державам учасника міжнародних відносин, що яскраво засвідчили події початку XX ст.

Мейдзі Ісін є яскравим прикладом успішної модернізації, а тому її вивчення – одна з обов’язкових тем для вивчення у шкільній програмі. Разом з тим, трактування і обсяг викладу подій Революції Мейдзі у шкільній дидактиці впродовж XX-XXI ст. видозмінювався. Для більш збалансованого і комплексного викладання цієї теми на сучасних уроках історії доречним є порівняння та аналіз підручників різних періодів (радянських і пострадянських).

Зауважимо, що проблема висвітлення подій Мейдзі Ісін у шкільних підручниках залишається недослідженою тематикою в українській історіографії, що обумовлює її наукову актуальність.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб на основі радянських та сучасних українських підручниках з всесвітньої історії для школярів та наукової літератури охарактеризувати особливості висвітлення подій Мейдзі Ісін.

Дана мета обумовила вирішення наступних **завдань**:

- охарактеризувати передумови, причини, зміст та наслідки революції Мейдзі;
- розглянути виклад подій Мейдзі Ісін в радянських шкільних підручниках;
- простежити особливості викладу становища Японії в середині XIX ст. на сторінках сучасних українських підручників з всесвітньої історії;
- дати оцінку висвітлення реформ доби Мейдзі в українських шкільних підручниках.

Об'єктом дослідження є доба Мейдзі у радянській та пострадянській шкільній дидактиці.

Предметом дослідження є висвітлення подій революції Мейдзі на сторінках радянських та пострадянських шкільних підручників з всесвітньої історії.

Географічні межі дослідження охоплюють територію СРСР та сучасної України.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1922-2022 рр. Нижня межа обумовлена появою 4-го видання підручника за редакцією професора Роберта Віппера – першого шкільного підручника з всесвітньої історії, який вийшов після встановлення радянської влади. Верхня хронологічна межа обумовлена затвердженням нового Державного стандарту базової середньої та оновленням шкільних підручників.

Методи дослідження. При написанні магістерської роботи нами були використані як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи дослідження. Серед перших слід назвати такі, як індукція та дедукція, аналіз та синтез. Щодо спеціально-історичних, то нами були використані історико-генетичний, компаративний, історико-системний методи.

Історіографічна база. Оскільки спеціалізована література з досліджуваної проблеми відсутня, нами були використані напрацювання зарубіжних та вітчизняних вчених, які розглядали різні аспекти Революції Мейдзі. Відтак, історіографію магістерської роботи доречно розділити на дві групи: 1) дослідження вітчизняних істориків; 2) роботи західних дослідників.

Серед український вчених в першу чергу треба відзначити працю О. Набоки «Політика США в Східній Азії в 30-70-х рр. XIX ст.» [38]. Дослідник проаналізував становище Японії напередодні прибуття американської ескадри в 1853 р. Детально описав зустріч японців та американців, а також процес переговорів щодо укладення японо-американського договору. О. Набока докладно проаналізував й умови Канагавського та Ансейського договорів, їх значення для подальшого розвитку Японії.

Українські дослідниці Л. Стрільчук та А. Шеремета [41] у своїх публікації розглянули спроби реформ, які здійснював бакуфу в останні десятиліття свого існування, кризові явища в економіці та політичному житті. В одній зі своїх статей А.Шеремета [43] також дослідили зміни, що відбулися в культурному житті Японії внаслідок реформ Мейдзі.

Проблему кризових явищ в японському суспільстві початку і середини XIX ст. розглянув у своїй статті Н.Черкун [42].

Проблему трактування подій 1868 р. в історіографії, їх перебіг, а також реформи доби Мейдзі дослідили у своїх публікаціях В. Колосович [31], О. Мар'яно [34], О. Маркевич та М. Хададова [35].

Окремими аспектами подій доби Мейдзі також займалися О. Колісниченко [32], Т. Мозгова [36], А. Накорчевський [37], Ю. Осадча [39], Д. Кондратенко [33].

Корисна інформація, яка дозволила доповнити зміст магістерської роботи, міститься в монографії А. Зякуна «Навчальна література з історії кінця 80-90-их рр. XX ст.». Дослідник проаналізував шкільні програми з історії

радянського та пострадянського часу, методологію та принципи викладання, а також дав стислий огляд радянських та українських підручників 90-х рр. [30].

Західна історіографія представлена загальними роботами з історії Японії та окремими дослідженнями, присвяченими подіям Революції Мейдзі. В першу чергу варто згадати фундаментальну працю «Кембриджська історія Японії. Том V» [56]. Її автор докладно проаналізував політичний, економічний, культурний розвиток, особливості соціальних відносин Японії періоду Едо. Значна увага приділена і безпосередньо подіям Революції Мейдзі, її перебігу та наслідком. Докладно проаналізовані реформи, здійснювані урядом імператора Муцухіто та їх вплив на подальший розвиток країни. Окрема увага приділена зовнішній політиці Японії періоду Мейдзі.

На увагу заслуговує робота американського історика Річарда Сімса «Політична історія Японії від Революції Мейзі» [59]. Автор детально окреслив політичну ситуацію в Японії напередодні реставрація імператорської влади, перебіг подій, пов'язаних із падінням сьогунату, в тому числі і війну Босін. Значне місце автором відведено самим реформам уряду Мейдзі, а також реакції різних соціальних груп на їх впровадження.

Комплексне дослідження передумов Революції Мейдзі, подій війни Босін та реформаторського курсу імператора Муцухіто здійснив М. Равіна [65]. Самий процес переходу політичної влади в Японії в 1868 р. він охарактеризував як переворот. При цьому зазначив, що події 1868 р. дозволили, в кінцевому підсумку, здійснити масштабну модернізацію країни.

Військовий аспект Мейдзі Ісін досліджував розглянув італійський історик Г. Еспозіто [52]. Окрім перебігу бойових дій під час війни Босін та Сацумського повстання 1877 р. в полі його дослідження опинилися також і каральні акції західних держав щодо ханів Сацуми і Тьосю.

Грунтовним є дослідження американської вченої Р. Бенедикт «Хризантема та меч» [46]. Вона проаналізувала різні аспекти розвитку японського суспільства, починаючи від Революції Мейдзі і завершуючи Другою

світовою, охарактеризували взаємини між різними суспільними групами та їх ставлення до влади.

Проблемам японської дипломатії доби Мейдзі присвятили свої роботи такі дослідники, як Г. Бізлі [47], К. Хікомацу [55], Г. Ленсен [58], В. МакКомі [61], Дж. Пейсон [64]. Основну увагу в своїх дослідженнях вони звернули на взаєминах Японії з США, Великою Британією та Російською імперією.

Окремими аспектами історії Японії доби Мейдзі, зокрема й реформами уряду Муцухіто, займалися такі дослідники, як Д. Кін [57], Г. Сенсон [60], Д. Маріус [62], С. Хенлі [53], Дж. К'юзік [49], Е. Волтхолл [71], Я. Цукахара [69], Р. Хелльєр [54], Д. Тераніші [68], Дж. Аллінсон та А. Анієвас [45].

Джерельна база. Враховуючи специфіку дослідження, джерельну базу можна розділити на дві категорії. Перша з них – радянські та сучасні українські шкільні підручники з всесвітньої історії. Друга категорія – офіційні документи уряду Мейдзі та міжнародні договори, які Японія підписала з іноземними державами.

Аналізуючи радянські шкільні підручники з всесвітньої історії, зауважимо, що притаманною їх рисою є домінування марксистсько-ленінської методології та формаційного підходу. Їх автори вписали історію Японії в універсальну схему розвитку від феодалізму до капіталізму, а події Мейдзі Ісін охарактеризували як «буржуазну революцію», або ж «буржуазну незавершену революцію». Окрім того, матеріал з історії Японії поданий ними доволі фрагментарно, а основний акцент зроблений на класових протиріччях. Такий підхід не лише значно спрощує історичний контекст, в якому розвивалося японське суспільство, але й позбавляє його цивілізаційної своєрідності та складності внутрішніх трансформацій.

Підручники за редакцією О. Єфімова [11; 12; 13] є яскравим прикладом такого викладу матеріалу. Його особливість полягає в тому, що при наявності значного матеріалу з історії Китаю та Індії подіям японської історії приділено вельми небагато увагу. Автор обмежився практично одним абзацом,

пояснюючи учням, що в 60-х рр. в Японії відбулася буржуазна революція – перша в азійському регіоні.

Підручникам за редакцією О. Нарочніцького [17; 18] притаманна тенденція до відсутності матеріалу з історії Японії. Вона згадується лише в контексті загальної характеристики Азії в добу Нового часу.

Підготовлений О. Авер'яновим та І. Галкіним [1; 2] підручники з Нової історії містять значний об'єм інформації про Японію доби Мейдзі. Авторами проаналізовано політичний, економічний та соціальний розвиток країни, її зовнішня політика. Щоправда, автори підручника, здебільшого, характеризують перетворення, здійснені урядом Мейдзі, негативно, вказуючи на їх однобічність та, як наслідок, погіршення становища населення.

Доречно згадати і підручники Р. Віппера [6; 7], які впродовж декількох років були основними радянськими підручниками з Нової історії. Віппер в загальних рисах розглянув передумови відкриття Японії, реформи доби Мейдзі, а також японську зовнішню політику кінця XIX – початку XX ст. На відміну від пізніших радянських цей підручник не характеризує події Мейдзі в нейтральних тонах.

Українські підручники, використані в роботі, відображають поступовий відхід від радянської схеми викладання. Матеріал, присвячений подіям Революції Мейдзі, є більш докладним та науково аргументованим. Зокрема, докладну інформацію про передумови, розгортання Мейдзі Ісін, а також реформи 60-80-х рр. містять підручники І. Коляди [15] та П. Полянського [20; 21].

На увагу заслуговують підручники за редакцією І Щупака, Я. Бердичевського та Л. Морозової [4; 25; 26], які доволі структуровано викладають події Революції Мейдзі, модернізаційні процеси в Японії, а також їх підсумки.

Перевагою українських підручників є також і значна кількість ілюстрацій, фрагментів з джерел по історії Японії, а також історичних карт. Досить цікавий

наочний матеріал представлений в підручниках за редакцією І. Василькова [5], О. Гісема, О. Мартинюк [8; 9], С. Д'ячкова [10], Т. Ладиченко [16; 19], О. Реєнта [22], Н. Сорочинської [23].

Офіційні документи представлені конституцією Японії 1889 р. [29]. Її аналіз дає можливість оцінити політичну систему Японії періоду Мейдзі, а також проаналізувати наслідки політичних перетворень.

При написанні магістерської роботи нами були використані й договори, укладені між Японією США [27; 28], які дозволили краще дослідити процес відкриття країни.

Таким чином, можемо стверджувати, що обсяг джерел та наукової літератури є цілком достатніми для виконання поставлених у магістерській роботі мети та завдань.

Структура нашої дипломної роботи складається зі вступу, розділів, які, у свою чергу, поділяються на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1. ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ, ЗМІСТ ТА НАСЛІДКИ РЕФОРМ ДОБИ МЕЙДЗІ В ЯПОНІЇ.

1.1. Передумови та причини реформ доби Мейдзі.

21 вересня 1600 р. поблизу селища Секігахара війська даймьо Токугави Іеясу здобули перемогу над силами Західної коаліції, очолюваної Ісідом Міцунарів. Ця подія, з одного боку, завершила період Сенгоку дзідай та підвела підсумок процесу об'єднання Японії. З іншого боку, перемога при Секігахарі привело до встановлення в 1603 р. третього сьогунату Токугава, які правили Японією майже 260 років.

Епоха Токугава, або епоха Едо, названа так від поселення, в якому розташовувалася сьогунська ставка, була періодом відносного спокою та миру. Якщо не брати до уваги сімабарське повстання 1637 р., а також деякі дрібніші заворушення, протистояння між даймьо завершилися, а сьогунська адміністрація – бакуфу, намагалася повністю контролювати взаємини між своїми васалами. Територія Японії була розділена на провінції – хани, майже одноосібними правителями в яких були даймьо. Останні підпорядковувалися владі сьогуна. Саме тому політичну систему епохи Едо ще інколи називають бакухан [41, с. 241-242].

Японське суспільство епохи Едо було становим і жорстко стратифікованим, а взаємини між його представниками регламентувалися, впритул до норм поведінки, одягу, зачісок та занять. На верхівці соціальної драбини перебували самураї – «сі», чисельність яких складала за різними оцінками від 5 до 7 % населення. Вони обіймали управлінські посади та несли військову службу. Самураї мали право на носінні зброї та прізвища. За образу самурая представником іншого стану винуватця можна була стратити на місці. Разом з тим, самураям заборонялося змінювати сюзерена та переходити до інших станів. Жили самураї за рахунок рисового паю, який їм надавав сюзерен [51].

Як соціальна верства, самураї ділилися на декілька категорій. Однією з них були «куге» – придворна імператорська знать, яка проживала в Кіото. Куге не мали земельних володінь. До наступної категорії належали «семпан даймьо» – князі, які мали родинні зв'язки з кланом Токугави. «Фудай даймьо», або внутрішні князі, були союзниками Токугави напередодні битви при Секігахарі. Після встановлення нового сьогунату вони опинилися в привілейованому становищі, одним із проявів якого стало залучення вихідців з фудай до служби в сьогунській адміністрації. Рангом нижче перебували «тодзама даймьо», або зовнішні князі. До них належали великі даймьо, які за статусом і могутністю були рівними клану Токугава, проте принесли присягу на вірність лише після перемоги Іеясу при Секігахарі. Вихідні з цих кланів не допускалися до управління імперією. Більше того, задля забезпечення їхньої відданості і недопущення можливих виступів проти чинного сьогуна, даймьо були змушені періодично проживати в Едо, утримуючи там маєток, а після повернення до своїх спадкових володінь – залишати в столиці членів своїх родин, які, за великим рахунком, були заручниками сьогуна. Дещо пізніше така практика поширилася на решту даймьо [46, с. 46; 67, с. 201-205].

Перехід з одної категорії даймьо до іншої не допускалася. Окрім того, всі даймьо були зобов'язані приносити клятву на вірність новому сьогуну й виконувати всі його «прохання» чи розпорядження. В протилежному випадку вони могли потрапити до нього в немилість і втратити свої володіння, або ж бути переведеними в інші провінції. Даймьо також заборонялося виводити підпорядковані їм війська за межі їхніх провінцій, вступати у дипломатичні взаємини з іноземцями, одружуватися без згоди сьогун, утримувати більше одного замку у власній провінції, а також ремонтувати їх без згоди бакуфу, будувати великі кораблі. Разом з тим, даймьо мали й деяку автономію від бакуфу, яка, головним чином, відображалася у можливості самостійно збирати податки на свою користь, здійснювати судочинство та карбувати провінційну монету (загальнодержавну міг карбувати лише сьогун) [46, с. 46].

Окрему категорію становили «ґосі», або ж самураї, що проживали в сільській місцевості. Вони отримали помістя від своїх сюзеренів та право збирати податки. На найнижчому щаблі самурайського стану перебували роніни – самураї, які з різних причин залишилися без сюзерена. Роніни впродовж усього періоду Едо залишалися доволі серйозною проблемою сьогунської адміністрації, адже останні ставали піратами, брали участь у повстаннях [46, с. 47].

Другу сходинку японського суспільства посідали землероби – «но». Вони були найчисельнішою верствою суспільства (80 %) і обкладалися натуральним податком у вигляді половини від зібраного врожаю, яку віддавали даймьо. Третю категорію становили ремісники – «ко», які об'єднувалися в цехи (дза). Сходинкою нижче знаходилися купці – «сьо», об'єднані в торговельні гільдії (накама). Цих два стани складали приблизно 8% населення. Вони обкладалися значно нижчими податками, аніж землероби, проте їх життя так само було жорстко регламентованим. В містах ремісники та торговці підпорядковувалися не даймьо, а безпосередньо бакуфу. Серед торговців було немало заможних людей, які намагалися обійти встановлені сьогуні обмеження. За межами соціальної структури перебували «ета» – «жителі поселень», які виконували найбруднішу роботу, а також «хенін», до яких належали, головним чином, злочинці. Ці дві категорії становили 2 % населення [46, с. 48].

Що стосується імператора, то він і надалі залишався правителем Японії, щоправда формальним. При цьому бакуфу розробило жорстко регламентовані правила, як для імператора, так і його двору. Зокрема, імператору заборонялося покидати межі свого палацу в Кіото, утримувати власні збройні формування. Його функції полягали у затвердженні кандидатури сьогуна, надання титулів та придворних рангів сьогунському оточенню. Від імені імператора також проголошувалися девізи сьогунського правління. Окрім того, імператор, маючи за переконанням японців божественне походження, мав виконувати релігійні функції, зокрема забезпечувати ритуальну охорону предків сьогуна, проводити

поминальні служби в буддійських храмах. Придворним імператора (куге) так само заборонялося покидати палац без вагомих на те причин, нести службу в сьогунській адміністрації. При цьому сьогуні Токугава не забували піклуватися про матеріальне благополуччя імператорського двору, забезпечуючи повне його утримання та надаючи охорону, що складалася із самураїв [40, 4-9].

Правителі Едо залишалися найбільшими землевласниками в Японії (приблизно 25 %). Близько 33 % землі була передана безпосереднім васалам Токугави, а решта – даймьо. Наповнення сьогунської скарбниці відбувалося за рахунок податків з підконтрольної йому території – тенрьо. В той же час даймьо збирали податки до власної скарбниці [46, с. 46-49].

Жорстка суспільна стратифікації та регламентація звичаїв і норм поведінки сприяли формуванню в населення покірності, що полегшувало процес керування країною. Зрештою, ця риса стала позитивним чинником для проведення успішної модернізації у ХІХ ст.

Внутрішнє життя країни в означений період позначилося консервацією існуючої політичної системи, суспільних взаємин та звичаїв, чому сприяла майже повна ізоляція Японії від зовнішнього світу. Після початкового періоду досить інтенсивного інтересу (починаючи з 1542 р.) до європейської культури та, головним чином, європейських військових технологій, розвинутих завдяки контактам з португальськими місіонерами й торговцями-авантюристами, перші сьогуні Токугава поступово обмежували взаємини із західними державами, прагнучи усунути небезпеку політичного та ідеологічного впливу. З 1640 р. єдиним європейським плацдармом в Японії був штучно створений острівець Дедзіма в гавані Нагасакі, де невелика кількість голландських торговців, яких терпіли лише через те, що вони забезпечували канал надходження книг та інформації з Європи, перебували під пильним наглядом бакуфу. Японцям навіть було заборонено покидати межі країни [59, с. 1-2].

Впродовж ХVІІ-ХVІІІ ст. система бакухан забезпечувала мирне життя та економічне процвітання Японії, а політика самоізоляції дозволила уникнути

долі, яка спіткала інші азійські країни. Проте, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в японському суспільстві з'явилися ознаки системної кризи, яка значно поглибилася в 40-50-х рр. XIX ст. Вона відобразилася, головним чином, в уповільненні темпів зростання економіки, розхитуванні станової структури традиційного суспільства, падінні ефективності державного управління, а також у дедалі зростаючій технологічній відсталості країни порівняно з європейськими державами.

Голод, що вразив Японію в 30-і рр. XIX ст., також відомий як «голод років Темпо», призвів до скорочення податкових надходжень. Для врегулювання ситуації бакуфу знизив вміст дорогоцінних металів в монеті, тим самим спричинивши інфляцію. Ситуацію ускладнювали природні лиха, землетруси та епідемії віспи, кіру й грипу [42, с. 75].

Економічні труднощі, у свою чергу, позначилися і на головній опорі сьогуна – самураях. З одного боку, відсутність війн робила утримування великої кількості самураїв економічно недоцільною. З іншого – зростання витрат з боку даймьо на утримання власних маєтків в Едо та провінційних замків спонукали до скорочення видатків на своїх васалів. Зрештою, це спричинило збідніння та розорення середніх та нижчих верств самурайського стану, спонукало їх залишати службу у свого господаря й ставати ронінами. У пошуках засобів до існування роніни вирушали до міст. Частина з них починала займатися ремеслом і торгівлею, або ж ставала вчителями, художниками, лікарями, письменниками. Деякі ж опускалися на саме дно суспільства [42, с. 75; 59, с. 8-9]. Зрозуміло, що такий стан речей аж ніяк не сприяв популярності бакуфу, породжуючи серед самурайського стану незадоволення, а згодом і опозиційні настрої. Нерідко траплялися випадки, коли самураї нападали на представників сьогунської адміністрації, а після відкриття країни – і на іноземців.

Ще однією відповіддю на погіршення соціально-економічної ситуації стали антиурядові виступи, найбільшим з яких було повстання 1837 р. під

керівництвом колишнього чиновника сьогунської адміністрації Осіо Хейхагіро. Повстання було спрямоване проти купців (яких вважали винними у погіршенні становища населення) та бакуфу, яке не бажало допомогти голодуючим городянам. Вказуючи на мету повстання, його керівник зазначав наступне: «Спершу ми повинні покарати чиновників, які так жорстоко мучають народ, а потім ми повинні стратити гордовитих і багатих осакських купців» [56, с. 123]. Принісши значні руйнування, повстання під проводом Хейхагіро, зрештою, було придушене. Проте, воно сколихнуло всю країну і дало поштовх до інших виступів. Того ж року піднялося ще одне значне повстання земельних орендарів у м. Касівадзакі (північний захід Хонсю). Загалом, впродовж 30-х рр. Японією прокотилося 445 повстань та заворушень у сільській місцевості та 101 в містах [56, с. 121].

Посилення кризових явищ в японському суспільстві сприяло зростанню невдоволення та появі опозиції до бакуфу, в першу чергу – у середовищі самурайського стану. В 30-40-х рр. з'являлися трактати та памфлети, автори яких критикували сьогуна, його адміністрацію, некомпетентність чиновників, корупцію, а також політику самоізоляції. На це бакуфу відповів запровадженням жорсткої цензури та переслідуванням «вільнодумців». Зокрема, в 1839 р. указом сьогуна Токугави Іейосі проти вчених, які вивчали західну культуру та виступали проти політики ізоляції, вводилися жорсткі заходи – арешти, вигнання з міст тощо [42, с. 76].

Серйозною проблемою стала загроза вторгнення європейців. Дедалі частіше біля берегів Японії з'являлися іноземні кораблі. Аби протистояти цій загрозі бакуфу в 1825 р. видав наказ про те, що подібних непроханих гостей необхідно «відганяти» відразу після їх виявлення. Перший серйозний інцидент стався в серпні 1837 р., коли американський приватний корабель «Моррісон», на палубі якого перебували місіонери, вирушив з Макао до берегів Японії, кинувши якір в затоці Едо. Відповіддю бакуфу стали обстріли «Моррісона» береговими гарматами, що, зрештою, змусило його покинути затоку. Цей

інцидент, хоч і стурбував японців, проте не мав великого значення. Через деякий час про нього забули. Тим не менше, він засвідчив факт того, що європейська присутність в Східній Азії стає дедалі помітнішою.

Привід для серйозного занепокоєння з'явився вже в 1840 р., коли офіційні особи в Нагасакі одержали перші повідомлення про збройний конфлікт між Великою Британією та імперією Цін. Звістка ж про те, що Британія здобула перемогу в опіумній війні і нав'язала Китаю нерівноправний Нанкінський договір спричинило серед чиновників бакуфу паніку, а разом із нею – розуміння того, що Велика Британія прийшла на Далекий Схід аби тут закріпитися і залишитися. Поразка величезної країни, якою був маньчжурський Китай, не залишала ілюзій щодо можливого майбутнього маленької Японії. Припинення політики самоізоляції залишалося лише питанням часу [56, с. 124-125].

Зауважимо, що додатковим стимулом подібних острахів було становище збройних сил бакуфу. Відсутність збройних конфліктів впродовж майже 200 років призвела до того, що приблизно 6 поколінь самураїв не мало бойового досвіду. Їх рівень підготовки та бойових навичок значно впав. Більше того, значна частина з них опинилася на межі бідності, перетворилася на тьмянний залишок того, чим колись була: невойовничою, залежною від азартних ігор, а також настільки деморалізованою та недисциплінованою, що нерідко з'являлася на службу в нетверезому стані [56, с. 127]. Ця обставина, а також технологічна відсталість робили Японію практично беззахисною перед загрозою зіткнення з європейськими арміями.

Відповіддю бакуфу на поглиблення кризових явищ став реформаційний курс, розроблений головою сьогунської адміністрації Мідзуно Тадакуні. Впродовж 1841-1843 рр. ним було видано низку постанов, які передбачали: встановлення фіксованих цін, анулювання самурайських боргів, розпуск купецьких монопольних об'єднань, вигнання і повернення до сільської місцевості селян, які переселилися до міст, конфіскація на користь сьогуна

земель даймьо в околицях Едо та Осаки, осушення болота Імба задля збільшення посівних площ рису. Окремі постанови були спрямовані на відновлення моралі (заборона азартних ігор, скорочення кількості розважальних закладів тощо) [42, с. 76].

Реформи Тадакуні (або ж реформи епохи Темпо), зрештою, не подолали кризові явища в японському суспільстві, оскільки спрямовані вони були на лікування симптомів кризи, а не її причин. З іншого боку, деякі заходи Тадакуні наштовхнулися на протести з боку купців і даймьо. Останні були особливо незадоволені тим фактом, що сьогунська адміністрація конфісковувала їхні родючі землі, пропонуючи взамін території із низькородючими ґрунтами.

На хвилі загального невдоволення Тадакуні був змушений піти у відставку, а його реформи довелося згорнути. Вони стали останньою спробою сьогунського уряду подолати системну кризу, водночас не демонтуючи каркас існуючого ладу. Виклики та загрози, що поставали перед Японією, вимагали значно радикальніших заходів, піти на які чинний уряд не наважувався.

8 липня 1853 р. відбулася подія, яка поклала крапку в політиці самоізоляції Японії і дала поштовх до більш радикальних змін. В затоці Едо з'явилися чотири американських кораблі, що мали на озброєнні 61 гармату. Командувач ескадри комодор Метью Перрі відхилив прохання японців вирушити до Нагасакі. Натомість він передав через чиновників особистого листа президента США М. Філмора імператору Японії. Лист містив декілька вимог, зокрема: відкрити країну для налагодження торгівлі, забезпечення гуманного ставлення до американських моряків у випадку корабельної аварії, а також створення вугільних станцій для забезпечення американських кораблів які зупинятимуться в японських портах [44, с. 108–109].

Передавши листа, Перрі пообіцяв повернутися за відповіддю через рік, після чого провів ескадру вздовж берегів затоки і вирушив до Китаю. Вперше, після невдалих вторгнень монголів у XIII ст., Японія напряду зіштовхнулася із зовнішньою загрозою.

Незадовго до прибуття американських кораблів черговим сьогунном Японії став Іесада Токугава. Слабке здоров'я не дозволяло йому ефективно вести державні справи, особливо в період нових загроз та викликів. Тому бакуфу вирішило звернутися за порадою щодо подальших дій до імператорського двору, а також інших даймьо. Всі вони отримали копію листа президента США. Імператорський двір вимагав вигнати американців у випадку їх повернення. Цю думку поділяло і більшість даймьо, за винятком декількох, які запропонували відкрити країну та використати торгівлю з іноземцями задля зміцнення обороноздатності, що зрештою дозволить вигнати непроханих гостей з Японії.

13 лютого 1854 р. вдвічі більша за попередній раз ескадра кораблів Перрі знову прибула до затоки Едо. Зустрівши Перрі, японська делегація почала затягувати переговори. Проте, демонстрація військових кораблів та погроза ввійти в гавань Едо справили на японців неабияке враження. Ця обставина дозволила сторонам швидко дійти згоди. 8 березня в Йокогамі, що на той час було невеликим селищем, відбулася зустріч американської делегації на чолі з Перрі та представників імператора, які вручити відповідь на лист президента США. Імператор погоджувався з вимогами американців, зокрема в питаннях забезпечення вугіллям, водою, провізією, а також в питанні порятунку кораблів та їхніх екіпажів, які зазнали корабельної аварії. Окрім того, імператор давав згоду на відкриття країни для ведення торгівлі та встановлення комерційних зв'язків [38, с. 105].

На додачу сторони обмінялися подарунками. Зокрема, американці привезли із собою діючий телеграфний апарат (який неабияк вразив японців), кілька книжок, револьвери системи «Кольт», алкогольні напої та парфуми. Японці ж, у свою чергу, подарували Перрі декілька відрізків шовку, лакований посуд, різні зразки місцевого одягу, парасольку та собаку породи чау-чау [38, с. 104].

Попри позитивну відповідь на лист американського президент сьогунський уряд не визначив конкретні місця для ведення торгівлі. Стало зрозуміло, що японці прагнуть зберегти існуючий стан речей, а тому Перрі залишився чекати на укладення офіційного договору, періодично відправляючи деякі зі своїх кораблів у глиб затоки Едо, тим самим нагадуючи японцям про свою присутність. Зрештою, бакуфу оголосив про згоду на укладення договору, який був підписаний 31 березня 1854 р. в містечку Канагава. Договір складався із 17 пунктів і передбачав наступне:

1. Встановлення вічного миру та дружби між США та Японською імперією;
2. Американські кораблі отримували право заходити в такі порти, як Сімода (провінція Ідзу), Хакодате (острів Хоккайдо), а також Наха, столиця островів Лю-Чу;
3. Японці обіцяли забезпечувати американців водою, вугіллям та провізією;
4. Японія зобов'язувалася надавати допомогу американцям, які зазнали корабельної аварії поблизу її берегів. Врятованих, а також їхню власність, мали доставляти в Сімоду чи Хакодате;
5. Оголошувався режим найбільшого сприяння для тих громадян США, які перебували в Японії, а також в торгівлі обидвох країн;
6. Громадяни США отримували право на вільне пересування в Сімоді та Хакодате, а також в їхніх передмістях у радіусі семи миль;
7. Японський уряд одержував повну монополію на ведення торгівлі із США, в той час, як приватні торговельні зв'язки заборонялися;
8. США отримували право на відкриття консульства в Сімоді [27].

Уклавши договір, Перрі наказав своїм кораблям знятися з якоря, після чого відвідав ще декілька міст Японії. Канагавський договір відкрив шлях до укладення подібних договорів іншими країнами. 12 серпня 1853 р. в затоці Нагасакі з'явився російський корабель яким керував адмірал Ефімій Путятін.

Він передав листа від міністра зовнішніх справ Російської імперії графа Карла Нессельроде японській делегації, члени котрої пояснили, що не мають достатніх повноважень для вирішення питання встановлення торговельних відносин. Оскільки переговори затягувалися, Путятін вирушив спершу до Філіппін, а потім до Кореї. Лише в грудні 1854 р. він знову повернувся до Японії й уклав трактат «Про торгівлю та кордон». Ратифікація договору відбулася в листопаді 1856 р. Зазначимо, що підписаний Путятіним трактат, за деякими винятками, мало чим відрізнявся від Канагавського договору, який уклав з японцями Перрі. Зокрема, стаття 2 визначала кордон двох держав між островами Ітуруп (належав Японії) та Уруп (залишався за Російською імперією), а відповідно до статті 3 Японія відкривала порти Нагасакі, Сімода та Хакодате, де російські мореплавці могли ремонтувати свої кораблі, поповнювати запаси води, дров, провіанту.

В серпні 1859 р. Російська імперія здійснила спробу вирішити питання територіальної приналежності острова Сахалін, яке не було врегульовано. До Японії вирушила ескадра під командуванням генерал-губернатора Сибіру Миколи Муравйова. Росіяни наполягали на повній передачі острова, в той час як японці пропонували розділити острів по 50 градусу північної широти. Зрештою, переговори не дали позитивних результатів [58, с. 154].

Що стосується Великої Британії, то в 40-х – на початку 50-х рр. вона була зайнята спершу опіумною війною та її наслідками, а пізніше протистоянням з Російською імперією у Кримській війні. З огляду на це питання торгівлі з Японією для британського уряду не виглядало пріоритетним. Зокрема, міністр зовнішніх справ Великої Британії, Джордж Вільєрс, коментуючи звістку про те, що США готують до Японії експедицію, інформував в 1852 р. командувача британськими тихоокеанськими силами: «Уряд вважає, що краще надати можливість провести цей експеримент Сполученим Штатам, а у випадку досягнення успіху – Її величність зможе отримати від цього вигоду» [47, с. 93].

Щоправда, за місяць до укладення Канагавського договору губернатор Гонконгу Джон Боурінг одержав від британського уряду наказ розпочати переговори з Японією щодо встановлення відносин. Ця місія була покладена на адмірала Джеймса Стірлінга, який вирушив до Японії. У жовтні 1854 р. був укладений договір, за яким для британців відкривалися порти в Нагасакі та Хакодате. Договір містив також пункт про режим найбільшого сприяння, що, таким чином, автоматично поширювало на Велику Британію всі пункти американо-японського договору [56, с. 271].

Переглянути домовленості з Японією поспішили й голландці. В листопаді 1855 р. останній керівник голландської факторії Донкер Куртіс підписав з японцями попередню угоду, а в січні 1856 р. уклав торговельний договір. За його умовами голландці одержували право покидати острів Дасіму в будь-який час і без супроводу японських солдатів. Окрім того, договір надавав їм право екстериторіальності. В 1858 р. аналогічний договір з Японією уклала і Франція.

Укладені Великою Британією, Російською імперією, Голландією та Францією договори з Японією містили значно ширші привілеї, ніж ті, які американці отримали за Канагавським договором. До того ж японські чиновники, трактуючи умови останнього по своєму, намагалися уникати взятих на себе зобов'язань. Для виправлення ситуації уряд США вирішив укласти з Японією ще один договір.

27 липня 1858 р. американський консул Таунсед Харріс домігся сьогунської аудієнції, під час якої повідомив про перемогу Франції та Великої Британії в другій опіумній війні у Китаї. Водночас Харріс натякнув, що британські кораблі рухаються до берегів Японії. Ця інформація зробила бакуфу більш поступливим, а тому 29 липня на палубі американського військового корабля «Поухатан», який за два дні до цього прибув до Едо, був укладений «Договір про дружбу і торгівлю». Перша стаття договору, як і в попередньому Канагавському, проголошувала вічний мир та дружбу між обома країнами. Американський президент одержував право на призначення дипломатичного

агента, який мав проживати в Едо. У відкриті порти призначалися американські консули та консульські агенти. Дипломатичні агенти та генеральні консули США відтепер могли вільно пересуватися у будь-яку частину Японії. Японський уряд, у свою чергу, також отримав право на постійне перебування дипломатичного агента в столиці США, а також направляти консулів у будь-який порт. Японські дипломати могли вільно пересуватися територією США.

Відповідно до другої статті договору президент США, на прохання японського уряду, отримував можливість виступати посередником між Японією та будь-якою європейською державою. Кораблі США мали надавати допомогу японським в усіх морях, де вони зустрічались. У свою чергу, американські консули в усіх країнах мали захищати інтереси підданих японського імператора.

Третьою статтею відкривалися ще чотири порти для ведення торгівлі: з липня 1859 р. Нагасакі та Канагава, з січня 1860 р. Нієгата, а з січня 1863 р. – Хіого. В тому випадку, якщо порт Нієгата виявився б непридатним для розміщення американських кораблів, уряди обидвох країн зобов'язувалися визначити обрати інший. В усіх цих портових містах громадяни США могли вільно проживати, орендувати землю, а також купувати житлові будинки. При цьому у викуплених будівлях заборонялося влаштовувати військові табори, або ж облаштовувати укріплення [28, с. 172].

Наступні статті договору встановлювали митні тарифи на американські товари. Розмір тарифу залежав від цінності товару. Після прибуття іноземного корабля до порту Японії його одразу мав перевірити співробітник митниці, який, власне, і встановлював вартість вантажу та розмір мита за його ввезення.

Імпортні товари розподілялися на чотири категорії: частина з них оподаткуванню не підлягала, на деякі розмір митного збору становив 5 %, спиртні напої обкладалися 35% митом, проте більшість товарів мали мито в розмірі 20% від їхньої вартості. Військово-морський флот Сполучених Штатів одержував право купляти необхідні товари лише в Хакодате, Нагасакі та

Канагаві, при цьому не сплачуючи жодних митних зборів. Заборонялося ввезення опіуму в розмірах необхідних для торгівлі. Окрім того, договір встановлював обмінний курс японських та американських монет. Напередодні відкриття кожного із визначених портів там мали бути проведені спеціальні заходи під час яких місцеві жителі ознайомлювалися із різними видами американських монет [28, с. 172].

Шоста стаття надавала американським громадянам право екстериторіальності. Це означало, що в разі вчинення ними будь-якого злочину на території Японії вони підлягали консульському суду і каралися відповідно норм американського законодавства. При цьому американські консульські суди мали бути відкритими для японських спостерігачів, які мали право висловити свої зауваження щодо організації судочинства та ухваленого вироку [28, с. 174].

Відповідно до сьомої статті, громадяни США одержували право на вільне пересування відкритими портами, але у встановлених межах. Тобто, засуджені за ті чи інші злочини американці позбавлялися права на проживання в Японії, а тому японський уряд міг домагатися їхньої екстрадиції.

Стаття восьма договору передбачала вільне сповідання громадянами США їхньої релігії та надавала право на побудову християнських церков. Американці, зі свого боку, зобов'язувалися не руйнувати релігійні споруди японців і не виказувати акту неповаги до місцевих об'єктів поклоніння та релігійних церемоній.

Статтею дев'ятою проголошувалася співпраця консульської служби США та Японії у сфері розшуку та арешті злочинців, які намагалися уникнути правосуддя на японській території. За утримання у в'язниці американських громадян консульська служба США мала сплачувати відповідну компенсацію [28, с. 175].

Для Японії важливою була 10 стаття договору, адже надавала їй право на закупівлю кораблів, пароплавів, китобійних суден, артилерії та боєприпасів в

США. Сьогунський уряд міг наймати американських цивільних спеціалістів та військових інструкторів для реформування армії [28, с. 175].

Загалом, підписаний між США та Японією договір не лише закріпив успіх, досягнутий чотирма роками раніше комодором Перрі, але й надав американцям значні привілеї, обігнавши тим самим західні країни. Щоправда, скористатися своїм успіхом США не змогли через назрівання розколу, який переріс у криваву Громадянську війну.

Слідом за американцями інші країни також пішли на перегляд укладених раніше договорів з Японією. Відтак, в серпні того ж року аналогічний договір підписали голландці, росіяни та англійці, в жовтні – французи, а в серпні 1860 р. – португальці. Так звані Ансейські договори, названі через девіз правління імператора Комея – Ансей (1854-1860 рр.), завершили майже двохсотлітню політику самоізоляції Японії та перетворили її на нерівноправного партнера західних держав. Японська делегація двічі (в 1862 і 1864 рр.) вирушала до Європи, прагнучі переглянути укладені раніше договори, проте безуспішно.

Відкриття Японії ознаменувало собою початок нової сторінки в історії країни – бакумацу, тобто періоду, коли системна криза набула найбільш гострої форми, а сьогунська влада стрімко слабнула. Майбутній міністр флоту, а в 50-х рр. XIX ст. чиновник бакуфу, Катцу Кайсьо, з цього приводу зазначав: «З дня появи Перрі наша країна більше десяти років перебувала в стані неймовірного сум'яття. Уряд був настільки слабким і безпорадним, що не мав волі для прийняття рішень» [60, с. 237-238].

Загалом, взаємодію Японії із західними державами можна охарактеризувати як процес зіткнення цивілізацій, кожна з яких мала значний рівень суспільного розвитку, проте відрізнялася рівнем технічного. У наступні роки після відновлення контактів із Заходом у японському суспільстві виник глибокий внутрішній розкол. З одного боку були клан сьогуну Токугава та його союзники, які виступали за контрольоване відкриття країни з метою модернізації її ресурсів, з іншого – імператорська сім'я та її союзники, які

виступали проти будь-яких подальших поступок іноземним «варварам» і за вперте відстоювання честі та традицій батьківщини від їхнього згубного впливу. Для досягнення своїх цілей ізоляціоністи планували вперше за багато століть відновити ефективну владу імператора Японії. Імператорську сім'ю підтримували великі аристократичні вожді кланів, які довгий час перебували під владою сьогунату, особливо ті, чиї володіння лежали на південному заході Японії, в Сацума на острові Кюсю і Тьосю на головному острові Хонсю [52, с. 4].

Відкриття Японії вплинуло ще на одну важливу особливість японського суспільства. До 50-х рр. XIX ст. селяни, ремісники, торговці та низькорангові самураї не брали активної участі в політичному житті країни. Проте, економічні труднощі змінили це. Купці з Едо та Осаки, завдяки слабкості сьогунату, отримали шанс зміцнити зв'язки з опозиційними силами. Цьому сприяло й те, що американці та європейці продовжували вести переговори зі слабнучим з кожним днем бакуфу. За цих умов імператорський двір перетворювався не лише на символ опозиції, але й на політичну основу руху, який виступав проти відкриття країни.

Попри те, що японці обрали Канагаву як один із відкрити для торгівлі портів, американці ухвалили рішення перенести його на протилежний берег затоки, в Йокогаму, яка, зрештою, перетворилася на перший іноземний сетльмент в Японії. Незабаром до них приєдналися британці, голландці, французи та росіяни. На думку американців Йокогама була не лише ближчою до політичного центру країни – Едо, але й мала зручнішу гавань для побудови порту. Бакуфу не заперечував, а тому станом на 1859 р. тут проживало вже близько сотні іноземців. Ще через два роки їх кількість зросла до 250 осіб, 64 з яких були американцями. До 1866 р. в Йокогамі проживало вже 400 іноземців, з яких 80% були представниками Великої Британії. Станом на 1859 р. тут діяли чотири британські компанії, дві американські, одна португальська, а одна належала швейцарцям. В 1867 р. кількість британських компаній зросла до 48, в

той час, як американці мали лише сім. Це свідчило про дедалі зростаючий вплив в Японії саме Великої Британії. Впродовж 1859-1866 р. японський імпорт зріс зі 150 тис. до 11 млн. доларів, а експорт – з 400 тис. до 14 млн. Знову ж таки, 80% торгівлі припадало на Велику Британію [55, с. 44].

Тим не менше, торгівля розвивалася досить повільно. За свідченням британського дипломата Ернеста Сатоу, який прибув до Японії в 1862 р.: «В Йокогамі іноземним торговцям доводилося мати справу переважно з авантюристами різних мастей, які не мали ані капіталу, ані знань в галузі комерції. Порушення контрактів та шахрайство були звичною справою. Іноді японський продавець отримував вигоду, проте правопорушення, здебільшого, здійснювалися з боку корінного населення. Переконавання того, що японець є синонімом нечесного торговця, настільки сильно закарбувався у свідомості іноземців, що дружні почуття виявилися повністю відсутніми» [66, с. 22-23].

Зауважимо, що японці дійсно не мали досвіду у веденні масштабної торгівлі, мали розмиті уявлення щодо митної політики, тарифів та податків, чим нерідко користувалися іноземці. З огляду на те, що японські монети мали значний вміст срібла та золота, спершу торгівля з Європою та США не приносила державі доходу. Іноземці, насамперед, купували шовк-сирець, рис, олію, віск та сушену рибу, що, зрештою, сильно позначилося на нестачі продуктів на внутрішньому ринку. Для врегулювання ситуація сьогун в квітні 1860 р. ухвалив закон за яким ці товари можна було продавати іноземним торговцям лише через Едо, що дозволило бакуфу підтримувати баланс між зовнішньою торгівлею та внутрішнім споживанням. Проте, головна причина сповільненої торгівлі полягала в нерозвиненості японської економіки та непристосованості її до міжнародного ринку.

Йокогама швидко зростала, перетворюючись на іноземний центр. Слідом за ними з'явилися й місіонери, хоча християнська релігія перебувала в Японії під заборонаю аж до 1873 р. До більшості звичаїв та звичок іноземців японці звикли й були цілком терпимі. У міжнародному сетльменті діяло п'ять готелів,

двадцять п'ять шинків, а також велика кількість публічних будинків. За кілька років населення Йокогами зросло до 100 тис. й поселення почало набувати рис сучасного міста. Тут були збудовані торговельні склади, банки та церкви [50, с. 135].

До Японії прибували, здебільшого, американці з території Далекого Заходу, які перед тим побували в Китаї під час опіумних війн і тайпінського повстання, французькі та голландські підприємці. Для них японці залишалися людьми другого гатунку, а їх власні манери не завжди відповідали уявленням місцевих жителів про пристойну поведінку. Скажімо, іноземці полюбили випити, гарцювати на конях на вузьких вуличках Йокогами, влаштовувати перестрілки, топтали рисові поля тощо [50, с. 136].

З іншого боку, Йокогама стала основним центром культурного обміну й приваблювала японців. Останні запозичували та поширювали не лише зовнішні атрибути західної культури (як от одяг чи предмети побуту), але й ідеологічні цінності. Йокогама, таким чином, перетворилася на основний канал надходження інформації про Японію для західних країн.

Основною мовою спілкування з іноземцями залишалася голландська, в той час, як торговельні угоди укладалися китайською. З часом дедалі більша кількість японців почала розуміти англійську. В 1867 р. американський місіонер Джеймс Хепбурн створив і опублікував перший англо-японський словник в якому японські слова були записані латиницею. Зі свого боку японці ще в 1857 р. Створили в Едо Інститут з вивчення «варварських (тобто іноземних) книг, який перекладав і вивчав західну літературу [50, с. 137].

Попри культурну взаємодія між європейцями, американцями та японцями в середовищі останніх зростали ксенофобські настрої. Поглиблювався і розкол в середовищі правлячих кіл Японії. Ії Наосукі, один зі старших чиновників бакуфу, підписав Ансейські договори без імператорської санкції, чим викликав обурення імператорського двору та опозиційно налаштованих самураїв. Будучи переконаним, що торгівля з іноземними державами допоможе зміцнити

боездатність японської армії, він провадив репресії проти прихильників продовження політики ізоляції. У знак протесту імператор Комей передав представнику сьогуну в Кіото лист, в якому зазначалося: «Дружба і торгівля з іноземними варварами є фатальною помилкою для імперії та оскверненням Землі Богів» [57, с. 43].

За свої дії Наосуке, в кінцевому підсумку, поплатився життям: в березні 1860 р. він був вбитий самураями з Сацуми. Японія перебувала на межі громадянської війни між сьогуном та імператорським двором. Зрештою, обидві сторони вважали відкриття країни неприйнятним кроком. Однак, якщо бакуфу розумів неминучість поступок через неспроможність ефективно протистояти іноземцям, імператорський двір використовував свою непримиренність щодо укладених договорів лише як інструмент задля зміцнення свого політичного авторитету.

Прихильники імператора розпочали серію кривавих нападів на окремих іноземців, які на той час перебували в Японії. Вони вважали, що такі дії спровокують військове втручання західних держав, і, в кінцевому підсумку, призведуть до поразки і усунення сьогунату на користь імператорської фракції [52, с. 4].

Першими жертвами нападів, які розпочалися в серпні 1859 р., стали російський мічман Роман Мафет та матрос Іван Соколов, які вирушили до Йокогами задля поповнення провізії. В листопаді того ж року було вбито китайського слугу французького віце-консула, а в 1860 р. – перекладача англійського посла Рутердорфа Алкока. Жертвами нападів стали й капітан голландського корабля та перекладач американського консула Таусенда Гарріса. У червні 1862 р. чотирнадцять самураїв з провінції Міто здійснили напад на англійське представництво в Едо [61, с. 35].

Терпець Великої Британії урвався, коли у вересні того ж року британський купець Чарльз Річардсон був вбитий групою самураїв Сацуми за межами Йокогами («інцидент в Намамугі»). Британський уряд поставив вимогу

сплатити 100 тис. фунтів стерлінгів компенсації за вбивство. Щоб уникнути військового втручання, бакуфу погодився заплатити, проте клан Сацума не вибачився і не зробив жодних спроб заарештувати вбивць. 6 серпня 1863 р. ескадра Королівського флоту відпливла з Йокогами до головного міста Сацуми – Кагосіми. Британські військові кораблі захопили і спалили три торгових судна Сацуми, а після чого обстріляли порт (який вже був евакуйований в очікуванні). Британський командувач вирішив не висаджувати морську піхоту, але клану Сацума в підсумку довелося виплатити компенсацію британському уряду [52, с. 4]. Після цього були встановлені торговельні відносини між Британією та Сацумою, а полювання на іноземців припинилося.

В березні 1863 р. імператор видав офіційний «наказ про вигнання варварів», що суперечило політиці сьогуна. Це автоматично розв'язало руки клану Тьосю. Всі іноземці, які проживали на території Тьосю, були вигнані, а берегова артилерія обстрілювала іноземні кораблі, які проходили через стратегічну протоку Шімоносеки. Тьосю мав сучасну артилерію (п'ять 8-дюймових гармат Дальгрена, наданих американцями), і три парові військові кораблі, побудовані в США, тому атаки на іноземні кораблі спричинили значні пошкодження та жертви. У відповідь 16 липня 1863 р. ВМС США атакували три сучасні кораблі Тьосю, потопивши два з них і серйозно пошкодивши третій, а 20 липня французький флот бомбардував берегові батареї Шімоносеки.

Ці дії лише посилили ненависть японців до іноземців, що спонукало до подальших нападів. Побоюючись переростання в повномасштабне ксенофобське повстання, західні держави сформували міжнародну військово-морську ескадру з дев'яти британських військових кораблів, чотирьох голландських, трьох французьких і одного американського допоміжного судна. 5-6 вересня 1864 р. в так званій битві в протоці Шімоносеки військові кораблі союзників знищили більшу частину військових ресурсів Тьосю, а 8 вересня японці капітулювали, зазнавши великих втрат і втративши більшу частину своєї артилерії. Більше того, влада вимагала від сьогунату Токугава виплатити

величезну компенсацію в розмірі 3 млн. доларів (яка, в дійсності, так і не була виплачена) [52, с. 5].

У серпні 1864 р. клан Тьосю розпочав похід на Кіото з метою звільнення імператора Комея з-під контролю сьогуну, проте невдало. Війська Тьосю зазнали поразки, хоча й спалили більшу частину колишньої столиці. У відповідь сьогун розпочав каральну експедицію проти клану Тьосю у вересні 1864 р. («перша експедиція Тьосю»). Проте, жодна зі сторін не мала коштів для серйозних бойових дій. Хоча ініціатори рейду на Кіото були заарештовані, бакуфу так і не здійснив військовий похід на Сікоку, оголосивши заздалегідь про свою перемогу над кланом Тьосю, що викликало невдоволення серед прихильників сьогуну [56, с. 345].

В червні 1866 р. бакуфу здійснило другу каральну експедицію проти Тьосю. Проте, на цей раз сьогунські війська зазнали нищівної поразки, що було спричинено кращою підготовкою та озброєнням бунтівного клану: в армії бакуфу на тисячу солдатів припадало лише 30 мушкетів, в той час, як значно менші сили Тьосю були озброєні гвинтівками. До того ж армію Тьосю готували англійські інструктори [64, с. 80].

Із ослабленням бакуфу та втратою контролю над даймьо останні почали укладати між собою приватні угоди. Після нереалізованої експедиції 1864 р. князівство Сацума, яке під час подій 1864 р. підтримувало бакуфу, налагодило взаємини з колишнім супротивником, яким був Тьосю. На початку 1866 р. представник клану Тьосю Кідо Такайосі та представник Сацуми Сайго Такаморі уклали таємну угоду, за якою Сацума зобов'язувалася надавати свою підтримку та зробити все можливе, аби бакуфу не знищив Тьосю. Після поразки сьогунської армії два клани уклали ще одну угоду, яка водночас була і їхньою політичною програмою: створення двопалатної ради в Кіото, ліквідація сьогунату, а також перегляд договорів з іноземними державами [56, с. 355].

В серпні 1866 м. помер сьогун Токугава Іємоті. На його місце імператор Комей призначив Йосінобу Токугаву, який був прихильником модернізації,

принаймні у сфері управління країною та армії. Щоб досягнути мети, Йосінобу запросив французьку військову місію, яка прибула в січні 1867 р. У той же час сьогун звернувся до Великої Британії з проханням про допомогу для модернізації свого флоту, що призвело до прибуття того ж року так званої місії Королівського флоту «Треїсі».

Французька військова місія нараховувала всього 17 членів: офіцер Імперського генерального штабу як командувач; чотири інших офіцери (два інструктори піхоти, один кавалерійський інструктор і один артилерійський інструктор), 10 сержантів і два солдати. Незважаючи на їх незначну кількість, трохи більше ніж за рік ця місія змогла підготувати вибраний підрозділ з близько 900 солдатів, названий Деншутай. Проте, смерть імператора Комея і прихід до влади в лютому 1867 р. 15-річного імператора Муцухіто, за спиною якого стояли даймьо Сацуми і Тьосю, кардинально змінила ситуацію. Подальша реставрація імператорської влади та розгортання в Японії громадянської війни не дали можливість іноземним інструкторам повністю модернізувати сьогунську армію.

Військовій місії було наказано покинути Японію в жовтні 1868 р. Щоправда, п'ятеро її офіцерів вирішили залишитися і воювати за сьогунат під час цього конфлікту [52, с. 6].

Отже, майже 200-літнє правління клану Токугава принесло Японії стабільний мир, злагоджену соціальну та політичну структуру, а політика самоізоляції дозволила уникнути європейського впливу і перетворення країни на колонію. Разом з тим, бакуфу виявився неспроможним дати адекватну відповідь на виклики, що постали перед країною у XIX ст. Економічний занепад, корупція, занепад і розклад самурайського стану, незадоволення з боку даймьо своїм становищем, а також безпорадність перед іноземним проникненням підірвали авторитет сьогуна в очах його васалів. Всі ці фактори, зрештою, визначили подальшу долю сьогунату і привели до реставрації імператорської влади в Японії.

1.2. Реставрація імператорської влади та модернізаційні процеси в Японії наприкінці 60-80-х рр. XIX ст.

В останні дні старого режиму точилася запекла боротьба за політичний контроль. Даймьо Сацуми й Тьосю прагнули військового протистояння з сьогунатом, але інші ключові даймьо були обережнішими. Представники Тьосю, зокрема, сподівалися домовитися про мирне врегулювання і заручилися підтримкою правителя Фукуї, Мацудайри Йошінаги. 3 жовтня 1867 р. васали Тьосю представили сьогунату офіційну пропозицію у формі петиції, в якій пропонували передати всю політичну владу імператорському двору, а також створити в Кіото двопалатні збори. Законодавці мали бути як придворними дворянами, так і простолюдинами, обраними за їхню чесноту та порядність. Двір мав заснувати нові школи та дослідницькі центри, реформувати армію та флот, а також відправити посланців для перегляду нерівноправних договорів. Результатом цієї «революційної реформи» (іссін кайкаку) мав стати новий уряд, здатний підтримувати незалежність країни [56, с. 236-237].

Токугава Йосінобу сприйняв пропозицію Тьоса. Він заявив, що з огляду на «глобальну ситуацію», пропозиція Тьосю була розумною. З цією метою він погодився повернути «політичну владу» імператорському двору та пообіцяв співпрацювати з новою національною радою. Крок Йосінобу був тактично блискучим. Погоджуючись відновити політичну владу двору, він перехопив це питання у Тьосю та Сацуми. Водночас «капітуляція» дозволила Йосінобу змінити своє становище в політичному порядку, що формувався. Імперський двір прийняв «повернення політичної влади» Йосінобу 15 жовтня (9 листопада), але також скликав зустріч даймьо для визначення курсу реформ. Оскільки Йосінобу раніше вправно маніпулював радами даймьо, він мав усі підстави очікувати значної влади в будь-яких національних зборах. Крім того, Йосінобу було наказано зберігати свою зовнішню та внутрішню політичну владу до скликання ради [56, с. 357; 65, с. 137].

Для того, аби перехопити ініціативу в Йосінобу представники Сацуми вирішили здійснити переворот. 2-3 січня 1868 р. в Кіото були скликані збори даймьо, на яких офіційно було зачитано імператорський указ, згідно якого сьогунат скасовувався, включаючи посаду сьогуна, а також нижчі посади. Ключові посади імператорського двору також були ліквідовані. Натомість, указ запровадив нову політичну структуру, яка замінила б сьогунат та звичайні посади імператорського двору: принц Арісугава, родич імператора, мав стати прем'єр-міністром; високопоставлені придворні та провідні даймьо були призначені законодавцями; нижчі придворні були призначені радниками [65, с. 140].

Окрім того, на зборах було ухвалено рішення передати палацову охорону лояльним імператору кланам. Була висунута пропозиція змінити й умови відставки Йосінобу. Він мав не лише відмовитися від своєї посади, але й титулів та всіх земель [56, с. 357].

Будучи відсутнім на цих зборах, Йосінобу 17 січня 1868 р. офіційно відмовився від умов імператорської реставрації. Самураї Сацуми і Тьосю негайно спалили резиденцію Токугави в Едо. У свою чергу, війська сьогуна зруйнували в Едо палац лідера Сацуми Сайго Такаморі, вбивши багатьох «реставраторів» [52, с. 8].

Коли звістка про події в Едо дійшла до Йосінобу, він більше не міг стримувати своїх прихильників від дій, а тому проголосив, що в імператорському палаці в Кіото перебувають зрадники, які задурили голову молодому імператору і здійснили переворот. Йосінобу вимагав їх видати, а для надання своїм вимога більшої переконливості – направив 15-ти тис. армію до Кіото. В околицях Кіото, в Тобі і Фусімі, їх зустріли війська Сацуми й Тьосю, чисельність яких не перевищувала 5 тис. В підсумку боїв, що тривали 27-28 січня, армія сьогуна зазнала поразки і відступила. Одною з причин поразки сьогунської армії було краще озброєння її супротивників (війська Тьосю і Сацуми мали кілька гармат Армстронга й тисячі гвинтівок системи Мін'є).

Проте, дедалі вагомішими чинниками поразки стали нескоординовані і невмілі дії сьогунських воєначальників, а також дезертирство, яке розпочалося після того, як війська Тьосю і Сацуми підняли імператорський прапор, тим самим вказуючи на те, що підтримують законну владу в Японії [65, с. 144].

Битва при Тоба і Фусімі стала вступним акордом до громадянської війни, що роздирала країну впродовж 1868-1869 рр., відому ще як війна Босін.

7 лютого Токугава Йосінобу відступив зі своїми військами з Осаки в Едо, після чого до міста вступила імператорська армія на чолі з Сайго Такаморі.

Попри поразку на полі бою, він все ще користувався дипломатичною підтримкою іноземних держав, які ставилися до нього як до законної влади. Однак на початку березня, отримавши гарантії від прихильників імператора, всі іноземні держави оголосили про нейтралітет і зобов'язалися не надавати військової чи матеріальної підтримки жодній з воюючих сторін.

Впродовж наступних декількох місяців табір прихильників сьогуна значно порідшав і зазнав нищівних поразок на полі бою. У травні 1868 р. капітулював Едо, а 4 липня залишки сьогунської армії були розгромлені поблизу пагорба Уено. За цих умов Йосінобу переконався, що найкращим варіантом для нього була гідна капітуляція. Замість того, щоб захищати сьогунат Токугава, він переключив свою увагу на щось менше – збереження дому Токугава. Він звернувся до імператорського двору з проханням визнати його усиновленого спадкоємця, чотирирічного сина Каменосуке. Йосінобу почав розформовувати сьогунат зсередини, звільняючи ключових лордів фудай та васалів-сюзеренів зі служби сьогунату та наказуючи їм виконувати імператорські укази [65, с. 146]. З його відставкою період правління сьогунів клану Токугава остаточно завершився.

Падіння столиці сьогунату мало величезний символічний вплив. 3 вересня Едо було перейменовано в Токіо («Східна столиця») і стало новою імперською столицею Японії. Імператор Мейдзі переніс туди свій двір з Кіото, а його новий

уряд перебрав на себе адміністративні структури, створені сьогунатом [52, с. 11].

Однак, ця подія не лише не поклала край війні, але ще більше її розпалила. Умови капітуляції ігнорували не лише союзні Токугаві володіння, такі як Айдзу, але і звичайні його васали. Вони відчували себе зрадженими та покинутими, а тому проігнорували рішення Йосінобу про капітуляцію та вирішили боротися з новим імператорським урядом самостійно. З цією метою вони сформували в травні 1868 р. Північний альянс, який став противагою новоствореному уряду в Едо. Бойові дії з цього часу перетворилися на регіональний конфлікт між північним сходом та південним заходом країни. Лідери нового уряду Мейдзі переважно були з південного заходу, зокрема Сацуми й Тьосю. Айдзу, навпаки, знаходився на північному сході [65, с. 147].

Північний альянс прагнув зберегти порядок Токугави без підтримки Токугави. Попри те, що Йосінобу пішов у відставку з посади сьогуна, Альянс відтворив старий режим з новим сьогунатом (очільником став даймьо Сендаю Дате Йошікуні) та навіть власним імператорським двором. Сили бунтівних даймьо складали близько 50 тис. чоловік з володінь Нагаока, Айдзу, Сендай, Йонедзава і Шонай, щоправда, озброєні переважно традиційною японською зброєю.

Імператорська армія, що наступала на північ, вперше зіштовхнулася з кланом Нагаока в центральному Хонсю на початку травня 1868 р. Лідер Нагаоки, Макіно Тадакуні, був добре підготовлений для того, аби уповільнити наступ сил імператора: він придбав два кулемети Гатлінга і 2000 французьких гвинтівок, а також користувався послугами двох «військових радників» (пруських торговців зброєю Едуарда і Генрі Шнеллів). Опір Нагаока був рішучим і впертим, а головний їх оплот, замок Нагаока, тричі переходив з рук у руки в період з 19 травня до його остаточного захоплення імператорськими військами 15 вересня.

6 жовтня 1868 р. Північний альянс спробував зупинити наступ імператорських військ на стратегічному перевалі Бонарі, що відкривав шлях безпосередньо на клан Айдзу, серце опору військам Мейдзі. Перевал утримували 700 чоловік, у тому числі деякі вцілілі з поліцейського корпусу сьогуна Сінсенгумі, але вони були розбиті переважаючими силами супротивника. Армія Мейдзі вторглася у володіння Айдзу, головний опорний пункт якого, замок Цуруга, здався 6 листопада після героїчно тижневої облоги. Нечисленні, проте все ще рішуче налаштовані вцілілі солдати польової армії бакуфу вже відступили на північний схід до портового міста Сендай, де з 26 серпня базувався флот колишнього командувача сьогунського флоту Еномото Такеакі. Однак падіння замку Цуруга зробило Сендай практично непридатним для оборони [52, с. 10]. 12 жовтня військово-морський флот евакуював залишки військ Північного альянсу на острів Хоккайдо, де зібралися всі прихильники сьогунату, які залишилися. Північний Хоккайдо все ще був домом для близько 15 тис. айнів, корінних жителів японських островів. Попри століття переслідувань і репресій, вони були готові підтримати прихильників сьогуна у їх протистоянні імператору [52, с. 11].

Опинившись на Хоккайдо, Еномото Такеакі, а також французький військовий радник Жюль Брюне, який підтримував повстанців, організували новий уряд і армію для незалежної «Республіки Едзо». Такеакі був обраний президентом Республіки, а Брюне виконував обов'язки заступника генерала Оторе Кейсуке. Основу їхньої невеликої армії становили війська сьогунату на чолі з Оторе Кейсуке, вцілілі Сінсенгумі під командуванням Хідзікати Тосідзо та партизани на чолі з Хітомі Кацутаро, а також близько 2000 моряків. Завдяки відносній ізоляції Хоккайдо вони встигли підготувати деякі оборонні споруди на південному півострові Хакодате, але сучасних озброєнь було вкрай мало.

Еномото Такеакі намагався отримати хоч якесь міжнародне визнання або підтримку, проте безуспішно: до цього часу було очевидно, що реставрація Мейдзі майже завершена, тому західні держави не були зацікавлені в підтримці

марної програної справи. Важливим для майбутнього розвитку подій стало те, що вже у квітні 1868 р. імператор Мейдзі почав пом'якшувати позицію свого уряду щодо іноземців: він приймав західних послів і дедалі більше відходив від запеклої ізоляціоністської риторики альянсу Тьосю-Сацума.

20 березня 1869 р. імператорська морська ескадра досягла гавані Міяко на півдні Хоккайдо. До його складу входив флагманський корабель «Котецу», перший броненосець Японії, а також колишній військовий корабель «Касуга», три невеликі корвети та три транспортні. Флот Республіки Едзо нараховував чотири парові військові кораблі, два вітрильника та два парових транспортних кораблі, які не могли протистояти «Котецу», що і вирішило долю битви [52, с. 11].

Вже 9 квітня 1869 р. поблизу Хакодате висадилося близько 7 тис. імператорських військ, які розпочали наступ. Бійці Республіки Едзо з великою мужністю чинили опір протягом декількох тижнів, особливо навколо фортеці Бентен Дайба і форту Горьокаку, гарнізон якого складався з 800 чоловік. В цей же час бої між імператорським та республіканським флотом (точніше тим, що від нього залишилося) продовжилися. Після остаточної перемоги над флотом Едзо імператорська ескадра змогла надавати артилерійську підтримку військам, що штурмували республіканські укріплення на острові. На початку червня Брюне та інші французькі радники втекли на французький військовий корабель, що стояв на якорі в бухті Хакодате. 27 червня 1869 р., після жорстокого рукопашного бою, форт Горьокаку був взятий імператорськими військами, а Еномото Такеакі капітулював [52, с. 11-12]. Війна Босін завершилася, а всі провінції Японії опинилися під контролем імператора. Уряд Мейдзі не провадив репресій проти своїх колишніх супротивників. Більшість з них через деякий час повернулися до політичної чи дипломатичної діяльності, але вже на службі в імператора. Навіть колишній сьогун, Токугава Йосінобу, зберіг частину своїх володінь, отримував солідну щорічну пенсію та продовжив займатися політикою. Американський дослідник епохи Едо та Мейдзі, Марк

Равіна, аналізуючи цю обставину зазначав, що в битвах 1868 р. сили антитокугави та прихильники Токугави були розділені радше фракційною ворожнечею та злобою, аніж ідеологією. З обох сторін були вперті консерватори та ксенофоби, а реформатори з імператорського боку більше нагадували своїх колег, прихильників сьогуна, аніж власних консерваторів. Реформатори з обох сторін перебували під впливом космополітичного шовінізму та радикальної ностальгії, звертаючись як до західних моделей, так і до давніх місцевих прецедентів. У короткостроковій перспективі уряду Мейдзі потрібно було перемогти Токугаву в битві, щоб ствердити власну легітимність. Але коли пристрасті охолонули, стало зрозуміло, що багато васалів Токугави можуть бути цінними слугами нової держави. Це зближення дозволило державі Мейдзі досягти революційних змін без революційного насильства [65, с. 148].

Відновлення імператорської влади та розгром прихильників сьогунату дозволив уряду Мейдзі розпочати широкомасштабні перетворення, які були необхідні країні для подальшого існування. Їх програма було сформульована ще навесні 1868 р., в самий розпал війни Босін. 6 квітня чиновникам, яких викликали до імператорського палацу в Кіото, були зачитані принципи нової національної політики [48, с. 409]. Документ, відомий як «Клятва п'яти статей», містила наступні положення:

1. Скликання спеціальної ради та управління державними справами з огляду на громадську думку;
2. Всі верстви суспільства мали бути задіяні до вироблення державного курсу;
3. Імператор обіцяв подбати про те, аби його піддані не відчували незадоволення і могли реалізовувати свої задуми;
4. Ліквідація старих звичаїв;
5. Запозичення іноземних знань для створення міцної основи Імператорської держави [48, с. 410].

Це був документ, викладений у термінах, достатньо загальних, щоб відповідати соціальній структурі того часу, але він також містив можливість змін настільки фундаментальних, що його все ще можна було цитувати як дозвіл на демократичні інституційні зміни, що відбулися в Японії після Другої світової війни [56, с. 359].

Для реалізації реформ та формування національної держави уряд Мейдзі мав ліквідувати головну перепону – автономність даймьо. Перший крок до цього був зроблений в 1869 р., коли уряд почав повторно призначати даймьо губернаторами провінцій, залишаючи їх при владі, але тепер вже як представників Токіо. Перед цим вони повернули свої володіння імператору. Даймьо вже були імперськими васалами, тому формальний жест «повернення» їхніх повноважень лише підтверджував, що самі даймьо визнавали імператора своїм володарем. Імператор відповів на цей жест, надавши даймьо новий статус «губернатора», позначивши їх як імперських слуг, а не васалів сьогуна [65, с. 152-153].

14 липня 1871 р. уряд оголосив про ліквідацію ханств. Замість них створювалися менші за розмірами префектури, а їх кордони не збігалися із попередніми провінціями. Всього було сформовано 72 префектури та 3 столичних округи. Водночас даймьо були позбавлені політичної влади, хоча й отримали від уряду солідні фінансові пенсії. З часом їх місце посіли призначені токійським урядом чиновники, які уособлювали верховну владу в префектурах [34, с. 143].

Із адміністративною реформою водночас тривав процес формування урядових структур, які стали поєднанням давніх японських та сучасних західних елементів. Інституції вищого рівня нагадували інституції давньої японської держави. Зокрема, верховним органом була Державна рада (дадзьокан), яка мала верховну законодавчу, виконавчу, судову та адміністративну владу. Вона складалася з трьох палат. Найвпливовішою була Велика палата до складу якої входило сім членів: Великий міністр (Сандзьо

Санетомі), Міністр правих партій (Івакура Томомі), Міністр лівих партій (посада вакантна, але пізніше її обійняв Сімадзу Хісаміцу) та чотири великі радники. До складу Ради також входили дві менші палати: Палата лівих партій та Палата правих партій.

Під керівництвом ради існувала система кабінетів міністрів, натхненна європейськими моделями. Нова структура кабінету міністрів мала вісім міністерств: закордонних справ, фінансів, військових справ, освіти, промисловості, юстиції, імператорського двору та релігійних справ, або Міністерство синтоїстських божеств (цзінгішо). Включення міністерства закордонних справ було найяскравішим прикладом європейської практики, адже в стародавній Японії періоду Нара дипломатичними справами займалося Міністерство обрядів (рейбушо). Ці дві структури не зовсім поєднувалися та відображали постійну напруженість у межах поселення Мейдзі. Посади в Державній раді обіймала переважно стара еліта: придворна знать та даймьо. Кабінет міністрів, навпаки, був укомплектований переважно самураями низького рангу [65, с. 154].

Реформування політичної системи Японії завершилося в 1889 р. із прийняттям Конституції. Зразком для її створення слугувала конституція Німецької імперії, яка поєднала в собі такі ключові й необхідні для завершення модернізації елементи як: сильна монархічна влада, парламентаризм та федеративність. Японія проголошувалася монархією на чолі з імператором. Останній мав доволі широкі повноваження, зокрема: визначав чисельність чиновницького апарату, розмір їхнього жалування, а також порядок нагородження, керував зовнішньою політикою країни, ухвалював остаточні рішення щодо оголошення війни чи миру, призначав суддів. Окрім того, імператор проголошувався священною та недоторканою особою, керував військом та флотом. Законодавчу владу, а також право контролювати державний бюджет, мав двопалатний парламент. Членів верхньої палати (Палата перів) особисто призначав і затверджував імператор терміном на 7

років. Нижня палата (Палата представників) обиралася шляхом всенародного голосування з-поміж заможних чоловіків, які сплачували податки і досягнули 25-річного віку. Виконавчу владу представляв кабінет міністрів, до якого входило 9 осіб, підзвітних імператору. Конституція також передбачала створення Таємної ради (входило 15 осіб), яка допомагала імператору вирішувати складні державні питання. Всі три структури перебували у повній залежності від імператора [29].

Конституція гарантувала стану рівність населенню, право вільного вибору місця проживання, свободу слова, друку, зборів, об'єднань, віросповідання, майнову захищеність та презумпцію невинності [31, с. 124]. Відтак, із прийняттям конституції японці почали усвідомлювати себе не як піддані, а як громадян держави, авторитет та сила якої дедалі більше зростала на міжнародній арені.

Зміна політичної система та прийняття конституції сприяла й появі політичних партій. На відміну від Європи, де партії виникали як опозиція чинній владі, японські політичні об'єднання здебільшого формувалися як владний інструмент, спрямований проти опозиційно налаштованих елементів суспільства [34, с. 144]. Першою політичною партією стала Патріотично-громадська – Айкоку-кото, що перебувала на позиціях правого лібералізму. Першою ж загальнояпонською партією стало Патріотичне товариство – Айкоку-ся, яке виступало за створення парламенту. В 1890 р. виникла Ріккенджіото, яка за своєю орієнтацією мала конституційно-ліберальне спрямування. Вона виступала за капіталізацію села, ліквідацію станової нерівності та зменшення поземельних податків. Її рушійними силами були невдоволені з тих чи інших причин самураї та сільська буржуазія. Невдовзі виникла партія Кайшінто, яка мала радикально-реформістське спрямування. З ініціативи уряду було сформовано і проімператорську партію – Тейсейто [59, с. 56-58].

Новостворена політична система не могла б ефективно функціонувати і уникнути залежності від західних держав без розвинутої економіки. Тому

реформи в цій сфері були особливо важливими та необхідними. Ключовим напрямом економічної модернізації у баченні уряду Мейдзі був інтенсивний розвиток промисловості, що, у свою чергу, потребувало неабияких капіталовкладень. З метою уникнення іноземного контролю та збереження економічної незалежності японський уряд відмовився від іноземних позик. Натомість держава повністю взяла на себе зобов'язання з побудови різних галузей важкої промисловості, серед яких металургія, машинобудування, а також текстильна промисловість. При цьому уряд Мейдзі, з огляду на неефективність, не мав наміру встановлювати тотальний контроль над усіма галузями економіки. Разом з державними інвестиціями (отриманими, головним чином від податкових надходжень), активно тривав процес приватизації. Економічно активним представникам японського суспільства (переважно колишні даймьо, заможні самураї та купці), які володіли достатнім фінансовим капіталом, держава за викуп передавала збудовані нею підприємства на правах приватної власності. Така система, поєднуючи державне планування стратегічних галузей з приватною ініціативою, зрештою посприяла формуванню та становленню національної економічної еліти, яка в подальшому стала рушійною силою для продовження індустріалізації Японії і виходу її в число економічних лідерів світу [35, с. 793-794].

Економічні перетворення не минули і галузь сільського господарства. В 1872 р. був ухвалений закон, який передбачав передачу землі у приватну власність всім тим, хто на час набрання ним чинності вже користувався земельними ділянками. Нові землевласники також отримували право на купівлю і продаж землі. Одночасно з цим запроваджувався єдиний державний податок на землю, що становив 3% від ринкової вартості земельної ділянки, визначеної за складною формулою, яка включала оцінки родючості землі, цін на товари та фіксовані витрати на виробництво. Податок сплачувався готівкою безпосередньо державі кожним землевласником. Це був фіксований податок, який спочатку не передбачав зниження у разі стихійних лих. Оскільки в

околицях міст земля високо цінувалася і вартість на неї відповідно була вищою, більшість міщан через брак коштів були змушені ставати найманими робітниками на новозбудованих підприємствах [35, с. 794].

Разом з промисловістю та сільським господарством уряд потурбувався і про розвиток транспортної інфраструктури. В 1872 р. була прокладена перша в Японії залізниця, що сполучила Токіо та Йокогаму. Її протяжність становила 29 км. Хоча Японія й не була лідером в галузі розбудови залізничних сполучень у світі (перше місце належало країнам Західної Європи та США), серед азійських країн вона тримала першість [35, с. 794].

Наслідком економічних перетворень стало формування єдиного національного ринку та промисловості, яка в подальшому дозволила Японії здобути економічну незалежність від західних країн.

Для досягнення національної єдності уряду Мейдзі необхідно було ліквідувати станову феодальну систему, сформовану і закріплену в період сьогунату Токугави. З цією метою в 1869 р. був ухвалений закон, за яким формувалося два привілейовані стани – титуловану знать кадзоку, до якої увійшли колишні даймьо та імператорська знать, і нетитуловану знать сідзоку, в яку увійшли середні та дрібні самураї [59, с. 19]. Представники перших двох станів призначалися на всі вищі державні посади, як в адміністративному апараті, так і в армії [35, с. 796]. Всі інші стани (землероби, ремісники та купці) були об'єднані в хеймін – простолюди. Відтепер простолюдини мали право на вільний вибір професії, носіння прізвищ, укладення шлюбів з представниками інших станів та могли вільно пересуватися країною. Водночас на колишніх самураїв були накладені обмеження – їм заборонялося носити мечі в містах, характерну відзнаку та привілей, які вони мали за попередньої епохи, а також носити традиційну зачіску та одяг.

Деякий час даймьо, як вже було зазначено вище, отримували від уряду щорічні пенсії. З огляду на те, що така практика сильно обтяжувала державну скарбницю, уряд вирішив відмовитися від неї. У 1876 р. пенсії замінили на

одноразові виплати, що відповідали сумі пенсії за 5-15 років кожного з даймьо чи самурая. Розмір суми, яку вони мали одержати, залежав від фіксованих прибутків які вони мали ще з часів Токугави [46, с. 58]. В умовах формування нової економічної системи отримані таким чином кошти дозволяли самураям та даймьо відкрити власну справу, чим і скористалася частина з них.

Серед реформ Мейдзі військова була однією з найуспішніших. Ми вже згадували про певні заходи з боку попереднього сьогунського уряду провести модернізацію збройних сил. Однак, якщо бакуфу робив акцент суто на військовій підготовці та технічному оснащенні армії та флоту, уряд Мейдзі докорінно змінив самий принцип формування армії в Японії. Оприлюднений у січні 1873 р. Закон про військову повинність зобов'язував усіх двадцятирічних чоловіків проходити семирічну службу: три в регулярній армії та чотири в резерві. Закон також зобов'язував усіх чоловіків віком від 17 до 45 років реєструватися для можливого призову [56, с. 386].

Командні посади в імператорській армії закріплювалися за самураями, в першу чергу – представниками кланів Сацуми (армія) і Тьосю (військово-морський флот) [34, с. 144]. Навчання здійснювали іноземні інструктори: підготовкою сухопутних військ займалися німецькі та французькі спеціалісти, а військово-морським флотом опікувалися британці. Для підготовки офіцерського корпусу в Токіо у 1873 р. була відкрита військова академія. В 1878 р. був створений Генеральний штаб імператорської армії [46, с. 235].

Водночас тривав процес переозброєння армії та нарощення нових озброєнь, яке виготовлялося на новостворених японських заводах та фабриках [35, с. 796].

Безпосередньою метою було створення справді національної армії, лояльної до центрального уряду і придатної для високо регламентованої військової системи, нещодавно прийнятої із Заходу. Закон про військовий обов'язок став важливим кроком у скасуванні юридичної різниці між самураями та простолюдинами. При цьому існувала можливість отримати

звільнення та можливої компенсації за оплату. Військова реформа відіграла важливу роль у розширенні кругозору сільських жителів, наданні нових навичок та організаційного досвіду, а також прищепленні поглядів сучасної військової сили, пронизаною самурайської спадщини [56, с. 522].

Між призовниками та офіцерами, особливо молодшими офіцерами, які були вихідцями із сільської місцевості, встановлювалися тісні партнерські відносини, що зрештою привело до зростання авторитету військових серед населення, котре почало довіряти їм більше, аніж політичним лідерам [46, с. 235]. Об'єднавши вихідців з різних верств населення, які в період Токугави були жорстко розділені на стани, нова армія перетворилася на своєрідний засіб демократичного зрівняння.

Творення нової політичної системи та розвиток економіки було б неможливим за відсутності кваліфікованих кадрів. З цією метою уряд Мейдзі розпочав освітню реформу.

В період Токугави у феодальних володіннях існувало понад 300 шкіл, в яких навчалися представники самурайського стану. Фінансування цих шкіл здійснювалося за рахунок місцевих кланів. Ці школи зосереджувалися на вивченні літератури, яка мала навчити вірності, шляхетності, самодисципліні та повазі до влади. Представники інших станів відвідували так звані храмові школи, в яких навчалися писати й читати. На період падіння сьогунату Токугава таких шкіл нараховувалося близько 1500 [63, с. 68-69]. Проте, ця система не відповідала вимогам часу.

В 1871 р. було створено Міністерство освіти, а ще через рік видано наказ про систему освіти – Гакуйсей. Головною його метою було забезпечення рівності освіти обох станів всіх соціальних верств. При написанні проекту системи освіти його автори (один з них Міцукурі Рінсьо, який до революції Мейдзі побував у Франції з навчальною місією) як взірць розглядали французьку модель освіти, яка на той час була більш розвиненою за британську

чи німецьку. Деякі елементи, зокрема розподіл на початкову, середню та вищу школи, були запозичені з американської моделі [63, с. 71].

Згідно проєкту, Японія була розділена на 8 університетських округів, в кожному з яких створювалося 32 середні та 210 початкові школи. На той час це був досить амбітний план, який мав забезпечити рівну освіту для обох статей та всіх соціальних верств. Проєкт також означав, що Японія відмовлялася від старих феодальних структур і приймала західні ідеї. Нова система була спрямована на розвиток індивідуальності учнів аби вони могли розвиватися і пристосуватися до нових умов життя [63, с. 71]. Уряд заснував численні школи для навчання іноземними мовами, а приватні педагоги та місіонери започаткували їх ще більше. Для прикладу, в 70-х рр. XIX ст. 156 англомовних шкіл навчали понад 6000 учнів [56, с. 403].

Головною вимогою до вчителів початкових класів був вік (не молодше 20 років) та наявність атестата про закінчення середньої школи. Для викладання у середній школі необхідно було мати академічний ступінь. Оскільки місцеві громади були бенефіціарами у цій процедурі, вони зобов'язувалися сплачувати внески для відкриття нових шкіл [46, с. 64].

В 1877 р. був відкритий Імператорський університет в Токіо. Його випускники кваліфікувалися на посади в бюрократичній системі, не складаючи іспитів, які відсіювали конкурентів з інших навчальних закладів. Другий національний університет був заснований в Кіото у 1897 р., але Токійський Імперський університет стояв на вершині системи освіти. Його найкращих випускників шанував імператор і гарантував престижну кар'єру. Витрати університету повністю покривав центральний уряд. За своїм складом студенти здебільшого складалися з синів сімей вищого та середнього класу (цивільних чиновників, військових офіцерів, землевласників, багатих фермерів, бізнесменів та промисловців), за винятком дуже невеликої кількості студентів, які отримували стипендії, що надавалися колишніми феодалами та іншими багатими людьми [62, с. 405-406].

Впродовж наступних десятиліть відбувалися зміни, оскільки лідери усвідомлювали, що їхні початкові плани були надто амбітними, до того ж виникли занепокоєння з приводу надмірної вестернізації. Мораль була покладена в основу навчальної програми для вчителів початкової школи. В новому розпорядженні від 1881 р. зазначалося, що відданість Імператорському двору, любов до батьківщини, синівська шанобливість до батьків, повага до начальників, віра в друзів, милосердя до нижчих та повага до себе становлять Великий Шлях людської моралі. Переклади західних підручників з моралі були виключені для використання в школах, центральний контроль був посилений. Школи мали бути відокремлені від агітації за політичні права, що поширювалися у 80-х рр. XIX ст. Окремою постановою вчителям заборонялося відвідувати політичні збори чи лекції. Почали переважати стандартизовані підручники, курси етики та уніформа. З Імператорським рескриптом про освіту 1890 р. було встановлено моралістичний тон освіти на наступні півстоліття [56, с. 560; 62, с. 405-406].

Таким чином можемо стверджувати, що впродовж 80-х рр. відбувся своєрідний консервативний розворот від вестернізованого підходу в освіті до державно-зорієнтованої системи із акцентуванням на службі державі та японських традиційних цінностях.

Для надійної консолідації різних прошарків суспільства необхідна була відповідна ідеологія. Оскільки авторитет імператорської династії ґрунтувався на синтоїстській міфології, уряд Мейдзі вирішив обрати синтоїзм для виконання цього завдання. Відтак, був взятий курс на відродження синтоїзму як державної та національної релігії. Синтоїзм був відмежований від буддійських елементів. Для цього уряд здійснив секуляризацію буддійського майна, а буддійським монахам було заборонено наближатися до синтоїстських храмів. Попри те, що конституція 1889 р. відмежовувала церкву від держави, синтоїзм користувався фінансовою підтримкою останньої, а деякі синтоїстські свята й ритуали стали загальнодержавними. Їх мали дотримуватися всі зразкові

громадяни, в першу чергу – військові, школярі та чиновники. Поліція навіть вносила до спеціального реєстру всіх тих, у кого був відсутній домашній вівтар богині головної богині синтоїзму Аматерасу. Центральне ж місце в організаційній та культовій структурі синтоїзму займав японський імператор.

Для координації релігійної політики в 1868 р. було створено спеціальне бюро, яке з 1871 р. було реорганізовано у Міністерство синто [46, с. 235]. Інші релігії, як от буддизм, християнство та різні релігійні секти, координувалися бюро релігії при Департаменті освіти. Храми їхніх послідовників утримувалися за рахунок добровільних пожертвувальників віруючих [46, с. 64].

Характеризуючи реформаторський курс доби Мейдзі, варто зупинитися ще на одній важливій проблемі – сприйнятті реформ різними верствами японського суспільства. Як і кожна велика революція, Мейдзі Ісін викликала досить інтенсивний супротив з боку груп і класів, знедолених і витіснених революційними змінами на периферію. Для прикладу, податкова та земельна реформа спричинили значні заворушення в сільській місцевості. В період з 1868 по 1872 р. було зафіксовано 343 інциденти [56, с. 368].

Однак, найбільш гострої форми досягнув протест колишніх самураїв. Далеко не всі вони змогли пристосуватися до нових реалій, а тому припинення державних виплат поставила більшість із них на межу бідності. Позбавлені колишніх привілеїв та статусу, самураї не могли змиритися з втратою своєї ідентичності захисників володінь і країни, особливо після війни, в якій багато хто з них захищав уклад, який, як вони вважали, перебував під загрозою з боку сьогунату. Все це, зрештою, призвело до великого повстання в 1877 р. (Сацумська війна), яке очолив колишній командувач імператорської армії Сайго Такаморі. На його придушення уряд мобілізував усі доступні сили. Зрештою, 24 вересня 1877 р. повсталі були остаточно розбиті, а Сайго Такаморі вчинив сеппуку [52, с. 12-17]. Сацумське повстання стало останнім значним актом протесту реформаторському курсу Медзі. Після його придушення

боротьба опозиційних сил перейшла в політичну площину у вигляді опозиційних громадських рухів та партій.

Таким чином, внаслідок реставрації імператорської влади і розгрому опозиційних сил, що підтримували сьогуна, вдалося підготувати ґрунт для модернізації Японії. Впродовж 70-80-х рр. XIX ст. уряд Мейдзі здійснив масштабні реформи, які дозволили ліквідувати кризові явища, притаманні для останнього періоду епохи Едо та подолати економічну, військову та політичну відсталість Японії від західних держав.

Підбиваючи підсумки розділу, вважаючи за доцільне зазначити наступне. Після встановлення сьогунату Токугава, Японія увійшла в період стабільності та миру. Взявши курс на ізоляцію та майже повного припинення зв'язків з іншими країнами, бакуфу, з одного боку убезпечили Японію від проникнення європейців та колоніалізму. З іншого боку, підтримка ізоляції сприяла збереженню контролю сьогуна над своїми підданими. Разом з тим, тривала ізоляція обумовила появу застійних явищ в усіх сферах японського суспільства, що на середину XIX ст. переросли у глибоку системну кризу. Подальша неспроможність сьогунату подолати кризові явища, а особливо – протистояти проникненню іноземців, сприяло посиленні антисьогунської опозиції та, зрештою, відновлення імператорського правління.

Уряд імператора взяв курс на шлях реформ, які були покликані докорінно змінити самі основи японського суспільства. Зміна політичної та адміністративної системи, ліквідації жорсткої станової ієрархії, реформування економіки, армії та системи освіти не лише дозволили модернізувати Японію, подолавши відсталість, але й наблизити її за рівнем розвитку до західних держав. Зрештою, завдяки реформам доби Мейдзі Японія не лише уникла долі більшості азійських країн, які перетворилися на колонії чи напівколонії Старого Світу, але й дозволили також стати на шлях завоювань та створення власних сфер впливу.

РОЗДІЛ 2. ДОБА МЕЙДЗІ В РАДЯНСЬКИХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ

2.1. Особливості висвітлення історії Японії в радянській шкільній дидактиці

Розглядаючи радянську шкільну дидактику, варто враховувати декілька її особливостей. По-перше, як і всі сфери життя суспільства СРСР, шкільна освіта, особливо шкільна історична освіта, була повністю просякнута ідеями марксистсько-ленінської філософії. По-друге, викладання суспільних дисциплін мало своєю метою переслідувало виховання і підготовку вірного комуністичним принципам та ідеалам громадянина. Відтак, матеріал у шкільних підручниках подавався із врахуванням цих двох елементів.

Події Революції Мейдзі в радянській школі вивчалися в курсі нової історії у 8 та 9 класі (в залежності від програми). Перший підручник, який знайомив школярів із зазначеними подіями, був надрукований у 1922 р. за редакцією професора Р. Віппера. За рахунком це була 4-та редакція. Зауважимо, що попередні редакції підручника цього автора виходили ще в імперські часи, а відтак професор Віппер був вихованцем ще старої школи. Це, зрештою, позначилося на змісті, оцінках та манері викладу матеріалу у його підручнику.

Віппер не виділив окремий розділ, присвячений Японії, помістивши її в параграф № XI «Епоха мілітаризму в Європі та велика війна». Автор описав зростання озброєнь та військової потуги провідних європейських держав, а також розширення їхніх колоній. В цьому контексті була приділена увага і Японії. Зокрема, Віппер вказав, що населення багатьох азійських регіонів, як от долини річок Гангу в Індії, Янцзи в Китаї, або ж Японських островів, за щільністю не поступалося європейським країнам, а подеколи навіть перевершувало їх. В Азії існувала ціла низка великих спільнот зі старовинною культурою та розумінням власної унікальності. Лише Індостан та Індокитай порівняно мирно підкорилися європейським завойовникам. В Японії та Китаї

поява іноземних офіцерів і торговців викликала роздратування і спонукала до дій. У них почали виникати ті самі національні прагнення, які привели до утворення великих держав Європи [6, с. 240].

Невелику частину параграфу Р. Віппер присвятив власне подіям Революції Мейдзі, назвавши його «Реформи в Японії». Автор зазначив, що до 60-х рр. XIX ст. Японія була закритою для іноземців і перебувала в стані нерухомості, який нагадував епоху європейського середньовіччя. Ремісники об'єднувалися у замкнені цехи, самураї жили за рахунок панщини підлеглих селян. Намісники провінцій були практично незалежні від світського правителя – сьогуна, який, у свою чергу, потіснив повноваження імператора – мікадо. Останній виконував релігійні функції і нагадував Папу Римського [6, с. 240-241].

Р. Віппер досить поверхнево описує причини, що спричинили Революції Мейдзі. Зокрема, він не згадує про кризові явища, притаманні пізньому періоду Едо та неспроможність бакуфу реформувати систему. Натомість основний акцент зроблений саме на зовнішньому чиннику – європейському проникненню.

Р. Віппер зазначив, що у другій половині XIX ст. розпочалися глибокі зміни у становищі країн, котрі знаходилися навколо Тихого океану. Головним стимулом до цього слугував розвиток копалень в Каліфорнії та на території Австралії, а також швидкий розвиток заходу США. Ці явища, так би мовити, викликали промислове відкриття Тихого океану. На його обширних просторах розпочався жвавий рух: до берегів Східної Азії (Японії, Китаю та Індокитаю) відправлялися американські товари, а у зворотному напрямку, до Сан-Франциско, прямувала робоча сила (китайці та японці), змушена до міграції у зв'язку зі зростанням кількості населення. У 1853 р. поблизу японських берегів зв'явився американський адмірал з військовими кораблями і поставив вимогу відкрити країну для іноземців. Разом з американцями такі ж вимоги висунули англійці та росіяни. Японія не могла й надалі підтримувати свою ізоляцію.

Патріоти, які прагнули відродження Японії, в переважній більшості – збіднілі інтелігентні самураї, об'єдналися навколо священної влади імператора. За допомогою князів південної Японії, які мали європейське озброєння, мікадо Муцухіто у 1867 р. розгромив війська сьогуна, позбавив його влади, зайняв столицю (Токіо) і сам з духовного лідера перетворився на абсолютного світського правителя [6, с. 241].

Реформи, які уряд Мейдзі проводив у 70-80-х рр. XIX ст. у підручнику Р. Віппера розписані не менш загально. Інколи складається враження, що всі перетворення були здійснені мало не за один рік. Р. Віппер зазначив, що в особливо урочистій аудієнції імператор прийняв іноземних послів і з того часу Японія відкрилася для європейців та американців. Імператор проголосив, що буде наймати на службу людей із врахуванням їх здібностей, незалежно від походження. Він скасував всі спадкові посади. Самураї були позбавлені права носити шпаги і отримали можливість обирати будь-яке зайняття для діяльності. Уряд провів реформу, схожу на звільнення селянства в Європі: дав оцінку прав панів, що отримували оброк і різні послуги від залежних селян, виплатив поміщикам капітал, сума якого була більшою в 4-5 разів. Була проголошена повна свобода пересування, ліквідовані різні переваги торговельних гільдій та ремісничих цехів, введена загальна військова повинність. Зі зрівнянням прав уряд об'єднав роздроблену країну і встановив одноманітне управління [6, с. 241].

Головна увагу уряду була звернена на розвиток промисловості і торгівлі. Держава сама виступала великим підприємцем, котрий зайнявся побудовою залізниць. Уряд заохочував розвиток мореплавства, збільшення торговельного флоту і особливо зростання промисловості. В Японії, де до розгортання реформ існували переважно дрібні підприємства, виникли великі заводи та фабрики. Починаючи з 80-х рр. вона виступала на азійських ринках конкурентом американців та європейців. В Японії також за європейським зразком були засновані університети, в яких викладалися європейські науки. Окрім того,

низка молодих японців вирушила до Європи та США задля вивчення різних галузей знань та техніки [6, с. 241-242].

Імператор обіцяв створити законодавчий орган в 1869 р. на самому початку реформ, проте Японія на початку перейшла від феодалної системи до абсолютистської монархії, якою керував чиновницький апарат. У 1889 р. Муцухіто оголосив про запровадження конституції в Японії, а вже наступного року відбулося зібрання першого парламенту. Хоча творці конституції й поділяли європейські ідеї, вони вважали, що японці в переважній більшості ще не підготовлені до політичного життя, а тому запровадили високий майновий ценз, який дозволяв доволі незначній кількості населення, переважно заможним землевласникам, брати участь у виборах. Імператор й надалі залишався абсолютним монархом, хоча уряд зобов'язувався звітувати про свою діяльність перед парламентом, розробляти спільно з ним закони, надавати проєкт бюджету на затвердження. При цьому імператор формував міністерства на власний розсуд, скликав і розпускав парламент [6, с. 242].

Особливістю підручника за редакцією Р. Віппера, як бачимо зі змісту, є відсутність ідеологічних зворотів і термінології. Разом з тим поданий текст містить багато фактологічних помилок, не зовсім переконливих аргументів і дивних трактувань. Автор також майже не використовує японської термінології для позначення специфічних рис японського суспільства та історії.

У 1928 р. вийшов оновлений підручник за редакцією Р. Віппера. До теми, присвяченої Революції Мейдзі, були внесені незначні зміни, а основний фактологічний матеріал та характер викладу залишений [7, с. 428-429]. При цьому редакція 1928 р., так само, як і редакція 1922 р., не містить жодних оцінок подій реставрації імператорської влади та подальших реформ. Тобто, автор не розтлумачує як слід цю подію.

Окремо варто згадати про підручник з всесвітньої історії для учнів 8-го класу за редакцією О.В. Єфімова. Його особливість полягає в тому, що історії Японії не виділено окремий параграф. Хоча в підручнику наявний розділ під

назвою «Країни Азії», в якому один параграф присвячений Індії XVI-XIX ст., а також Китаю від маньчжурського завоювання в 1644 р. до повстання тайпінів. Історія Японії фігурує лише в окремих параграфах. Зокрема, в параграфі «Світ на початку Нової історії» в загальних рисах окреслені причини, що призвели до подій Мейдзі Ісін. Єфімов вказував, що в Азії домінував феодальний лад, а в низці країн впродовж тривалого часу зберігалось рабство. В країнах Сходу – в Китаї, Кореї, Японії та Індії, ще в давнину та середньовіччі виникли високо розвинуті культури, проте вони були надбанням панівних класів. Деспотичний лад держав, експлуатація селян-общинників, а також вторгнення кочівників у низку країн уповільнювали розвиток азійських країн. Після вторгнення європейців у цих країнах розпочалися тривалі війни проти колонізаторів [16, с. 6].

Процес відкриття Японії подано в параграфі 12 «США в першій половині XIX ст. Громадянська війна в США». Інформації про цю подію підручник містить не вельми багато. Зокрема, автор зазначив, що в той час, коли британці напали на Китай і в підсумку грабіжницької війни уклали з ним нерівноправний договір, США уклали з Китаєм такий самий договір. У 1854 р. вони відправили флот до Японії і, погрожуючи гарматами парових фрегатів, змусили її укласти нерівноправний договір [16, с. 232].

Незначний обсяг інформації про Революцію Мейдзі був поданий в параграфі, присвяченому країнам Азії. При цьому розвиток Японії порівнювався із розвитком інших країн регіону, яким було приділено значно більше уваги. Єфімов зазначав, що азійські країни значно відстали від Європи та Америки. Вторгнення кочівників до Індії та Китаю в Середні віки призвело до великих руйнувань та спустошень в цих країнах. В Новий час їх розвиток затримали колонізатори. Не маючи машинної промисловості, мережі залізниць, військово-морського флоту, армії та сучасних озброєнь, ці країни були змушені відкрити свої потреби для європейських товарів. Ремісничє виробництво цих країн було зруйновано, не витримавши конкуренції зі значно дешевшими

європейськими товарами. Населення англійських колоній Індії було обкладено податками, розорювалося та голодувало. Народні повстання в Індії та Китаї супроти феодалів та колонізаторів зазнали поразки. Японія ж, розташована на островах, уникла нашествия кочовиків у середньовіччі. Вона мала багато мануфактур (паперових, шовкових та ін.), зростали міста. Країна стала єдиною на Сході (окрім Афганістану), котра в XIX ст. чинила більш-менш вдалий супротив колонізаторам. Наприкінці 60-х рр. XIX ст. розпочалась буржуазна революція – перша в країнах Азії. Вона не була завершеною, адже зберіглася низка пережитків феодалізму [16, с. 255].

О. Єфімов у своєму підручнику дає чітке трактування подій Мейдзі Ісін, називаючи її буржуазною революцією, хоча і незавершеною. Разом з тим, він не вдавався до жодної конкретики щодо перебігу подій реставрації імператорської влади, не дав переліку реформ, які уряд Мейдзі здійснював у 60-80-х рр. XIX ст. Тенденція до такого розпливчастого і дуже загального викладу цієї події зберіглася в усіх підручниках за редакцією О. Єфімова. Можна зробити припущення, що такий підхід у поданні історії Японії був обумовлений складними взаєминами між СРСР та Країною вранішнього сонця після завершення Другої світової війни.

Окрім підручника з Нової історії за редакцією О. Єфімова вийшла і хрестоматія з цього ж періоду, яка мала сприяти поглибленому вивченню тих чи інших тем з всесвітньої історії. Вона містить окремий параграф із фрагментами документів, які відображають передумови та власне розвиток події Революції Мейдзі. Зокрема, в хрестоматії представлені проекти реформ, тексти промов Муцухіто, програма реформ (імператорська клятва 1868 р.), а також деякі додаткові матеріали [14 с. 306-310].

Підручник за редакцією О. Нарочніцького, який витримав декілька перевидань, не містить матеріалу з історії Японії. Хоча в підручнику наявний розділ, присвячений країнам Сходу в Новий час. В ньому достатньо багато уваги приділено історії Індії та Китаю, країнам Африки, європейській

колонізації. Відсутні події, пов'язані з відкриттям Японії, навіть параграфі, який присвячений зовнішній політиці США в першій половині XIX ст. Лише одна згадка про Країну вранішнього сонця міститься на початку параграфу «Розвиток країн Азії в Новий час». Зокрема, Нарочніцький зазначив, що напередодні Нового часу в Азії існувало декілька великих держав, серед яких Японія, імперія Цін та імперія Мін в Китаї, імперія Великих Моголів в Індії, Іран та Корея, декілька дрібних держав в Середній Азії, а також на півдні Індостану та в Індонезії [18, с. 220-221].

Автор також подав коротку характеристику соціально-економічного та політичного розвитку країн Азії, яка стосується і Японії. Зокрема, він зазначив, що всі азійські держави знаходилися на різних стадіях розвитку феодалізму з пережитками патріархального ладу, а подеколи і рабства. Більшість країн регіону були осередками давньої і багатой культури, славилися майстерним художнім ремеслом та природними ресурсами – золотом і дорогоцінними каміннями, прянощами, а також цінними породами деревини. Розвиток виробничих сил в азійських країнах відбувався повільніше за Європу. Однією з причин цього було вторгнення кочовиків, які спустошували землеробські держави. Роз'єднаність країн Азії, слабкий розвиток мореплавства, труднощі у сполученні через наявність гір та пустель гальмували розвиток торгівлі між ними й сповільнювали темпи розвитку ремесла в містах [18, с. 220-221]. У XVI -XVII ст. європейські держави випередили країни Азії у розвитку ремесла й мануфактури, обробці заліза, виготовленні металевих інструментів, виробництві вогнепальної зброї, побудові кораблів для мореплавства, фортець та тактики ведення бою. Значною стала їх перевага і в галузі науки: математиці, механіці, астрономії, створенні географічних карт. Розвиток капіталістичних відносин привів Європу до ранніх буржуазних революцій в XVI -XVII ст., в той час, як на Сході умов для них ще не виникло [18, с. 221].

Зауважимо, що тенденція до відсутності матеріалу з історії Японії Нового часу простежується в усіх редакціях підручника Нарочніцького, що, у свою

чергу, не дозволяло створити цілісної картини розвитку історичних процесів згаданого періоду серед учнів старшої школи.

Більше уваги історії Японії, в тому числі і подіям Революції Мейдзі, присвятили у підручнику «Нова історія для 9 класу» О. Аверьянов та І. Галкін. На відміну від попередніх автори цього підручника виокремили параграф, присвячений розвитку Японії від Революції Мейдзі до її вступу у Першу світову війну.

Причини і передумови, так само, як і процес реставрації імператорської влади, автори не описують, зазначивши лише, що: «В 1867-1869 рр. в Японії відбулася буржуазна революція, проте вона виявилася незавершеною: зберіглася абсолютна монархія, більша частина землі залишилася в руках феодалів. Народ від цієї революції одержав небагато» [1, с. 136].

При аналізі реформ доби Мейдзі автори зробили значний акцент саме на розвитку економіки. Зокрема, вони вказали, що після революції 1868 р. в Японії були здійснені буржуазні перетворення, що прискорили розвиток країни капіталістичним шляхом. Японський уряд взяв промисловість під свій контроль, інвестуючи розбудову підприємств та залізниць. Особлива увага приділялася створенню військової промисловості. Це стало підґрунтям для формування союзу великої японської буржуазії, самураїв та військових, які походили з їхнього середовища. Проте, в підсумку незавершеності революції в Японії зберіглася низка пережитків феодалізму. Селяни змушені були орендувати землю в поміщиків на кабальних умовах [18, с. 136].

Акцентуючи увагу на економічному розвитку Японії, автори свідомо, чи підсвідомо (в силу особливостей марксистсько-ленінської філософії, яка робила наголос виключно на економічній домінанті розвитку суспільства) повністю упустили реформи в галузі освіти, зміни в соціальній структурі суспільства, політичній та адміністративній системі. В підручнику не згадано і про ухвалення конституції 1889 р.

Окрему увагу в підручнику було приділено японському мілітаризму. Автори зазначили, що внаслідок японо-китайської війни Японія одержала значну контрибуцію, яка була витрачена урядом на розвиток армії та флоту. Ці кошти перейшли до капіталістів під час розрахунку за урядові військові замовлення і були вкладені у розвиток промисловості та мережі залізниць. Особлива увага була приділена розвитку важкої промисловості. Індустріалізація країни супроводжувалася концентрацією промисловості, торгівлі та банків. Виникли імперіалістичні монополії. Зокрема, провідну роль в Японії відігравали два великих концерни – Міцуї та Міцубісі. Перший виник ще у XVII ст., а після революції 1868 р. перетворився з торгового дому на величезний концерн, котрий об'єднав банки, вугільні шахти, кораблебудівельні верфі, цукрові заводи, текстильні заводи та багато інших підприємств. Обидва концерни були суперниками за своїм багатством та політичним впливом.

Ігноруючи надбання та позитивні зміни, які принесла Революція Мейдзі, автори підручника, цитуючи В. Леніна, вказують, що в Японії впритул до XX ст. зберіглося поміщицьке землеволодіння та кабальне становище селян. Як і раніше, батьки продавали дітей для роботи на фабриках. Збіднілі, розорені селяни, а також основна маса міських робітників, були поганими покупцями товарів, виготовлених японською промисловістю. Японські імперіалісти розпочали люту боротьбу за нові ринки збуту [18, с. 137].

Останній підручник на якому варто зупинитися – «Нова історія, 1871-1917» для учнів 9 класу. Він був опублікований в 1987 р. й містить значний (порівняно із попередньо розглянутими підручниками) матеріал з історії Японії XIX ст. Особливістю цього підручника є те, що Японію автори відокремили від інших країн Сходу, натомість пропонуючи різні аспекти її розвитку в параграфах, присвячених провідним країнам Європи та США.

Подіям Мейдзі Ісін не приділено окремої уваги. Вона лише згадується в контексті політичної та соціально-економічної історії Японії XIX ст. Зокрема, автори зазначили, що буржуазна революція 1868 р. була незавершеною,

оскільки не ліквідувала монархію та деякі інші пережитки феодалізму. Монархія, за своєю сутністю, стала поміщицько-буржуазною. В першій половині 70-х рр. XIX ст. були проведені буржуазні реформи, зокрема: було централізовано управління країною, на основі загальної військової повинності створена регулярна армія, яка підпорядковувалася безпосередньо імператору, запроваджена в обіг єдина грошова одиниця – єна. Імператорську столицю перенесли з Кіото в Токіо. Феодальна власність князів та воєнного стану на землю була скасована. Внаслідок цього третина орних земель опинилася в руках поміщиків, а інша третина – в руках купців та лихварів. Близько 70 % селян перетворилося на землевласників, проте в їхньому розпорядженні було лише 1-3 га на господарство. Півтори мільйони селянських родин залишилися без землі. За оренду вони віддавали від 50 до 80% врожаю поміщикам [2, с. 55-56].

Як і в попередніх підручниках, акцент робився на негативних наслідках революції. Єдині позитиви Мейдзі Ісін, які виокремлювалися, полягали в тому, що реформи сприяли швидкому зростанню капіталістичних державних і приватних підприємств. На одержані шляхом оподаткування населення гроші держава будувала заводи, кораблебудівні верфі, які пізніше передавалися в чинюсь приватну власність за 20-30 % від їх вартості. Поміщики та купці, які займалися промисловістю, одержували великі субсидії, дешеві позики, звільнялися від податків [2, 56].

При цьому автори зазначали, що здійснюючи буржуазні реформи, імператорський уряд зміцнив свою владу. Спираючись на армію, сформовану за європейським зразком, він придушив повстання самураїв, які намагалися відстоювати свої привілеї. Ним були придушені і селянські виступи, спричинені невдоволенням аграрною реформою, високою орендною платою та лихварством. Жорстко каралися виступи робітників, невдоволених посиленням експлуатації в містах [2, с. 70].

Окрема увага в підручнику приділена і конституції 1889 р. Відповідно до неї, як зазначили автори, імператор закріплював за собою всі абсолютні права, які йому належали. Його підданим було дозволено користуватися демократичними правами та свободами в межах чинного законодавства. Верхня палата парламенту складалася зі знаті та осіб, яких призначав імператор, а нижня обиралася 1% населення, яке мало виборче право. Ухвалені парламентом закони набирали юридичної сили лише після затвердження імператором. Уряд, усі громадяни та військові чиновники призначалися імператором і звітували лише перед ним. Автори зауважили, що конституція 1889 р. була однією з найбільш реакційних буржуазних конституцій [2, с. 70].

Загалом, можемо стверджувати, що події Мейдзі Ісін в радянських шкільних підручниках описані в доволі загальних рисах. Упускаючи з тексту розвиток подій, що призвели до реставрації імператорської влади та опис самої події, автори радянських підручників зосередили свою увагу на реформах доби Мейдзі (які теж описали в загальних рисах). Останні, на їх думку, сприяли посилювали експлуатацію населення і лише зміцнювали владу імператора та вищих класів японського суспільства.

2.2. Значення та наслідки реформ доби Мейдзі в шкільних підручниках радянського часу.

Не приділяючи достатньо уваги подіям Революції Мейдзі та доволі побіжно розглянувши реформи 60-80-х рр. XIX ст., автори радянських підручників основний акцент зробили саме на наслідках реформ для внутрішньополітичного життя Японії та її зовнішньої політики.

Характеризуючи наслідки Революції Мейдзі, професор Р. Віппер у своєму підручнику вказував на перехід країни до активної зовнішньої політики. Японія намагалася, перш за все, оволодіти прилеглими до Східної Азії островами і берегами материка, Формозою та Корейським півостровом. Корейці, близько 6 млн. чоловік, не могли чинити чисельному, добре озброєному супернику, який

мав чудовий військово-морський флот та відмежовувався невеличкою затокою, належний опір. Проте, японці прагнули забезпечити собі і тил в Кореї, тобто доступ до затоки Печилі та Маньчжурії. Це призвело, спершу, до війни 1895 р. з Китаєм. Японці десантували війська в Кореї, просунулися вздовж затоки й розбивши погано організовану китайську армію, захопили фортецю та гавань Порт-Артур, які захищали затоку та прохід до Маньчжурії. Посилення Японії занепокоїло європейські держави, які мали власні інтереси в Кореї. Маючи підтримку Німеччини та Франції, Російська імперія поставила Японії вимогу повернути Порт-Артур назад Кореї, а через деякий час взяла його в оренду на 99 років одночасно із захопленням Маньчжурії в 1900 р. З того часу Російська імперія перетворилася на головного супротивника Японії у її завойовницькій політиці на материку. Впродовж декількох років японці готувалися до війни, збудували величезний флот, який посів одне з перших місць у світі. На початку 1904 р. відбулося зіткнення, в якому Японія здобула перевагу [6, с. 242].

Японія вдруге захопила Порт-Артур і в наслідок масштабних битв відтіснила російські армії з південної Маньчжурії на північ. Відповідно до умов Портсмутського мирного договору, який був укладений за посередництва США влітку 1905 р., Японія здобула нову територію, майже рівну за масштабами своїй власній: південну Маньчжурію з Ляодунським півостровом і Порт-Артуром, Корею, південну частину Сахаліну. Підсумовуючи цю подію, Р. Віппер зауважив, що піднесення Японії важливе не лише саме по собі, але й з огляду на вплив, який вона справляла на решту країн Азії. Європейці, користуючись застійними явищами, що панували в азійських суспільствах, захопили в цій частині світу території та опорні пункти. Швидке пробудження та розвиток однієї з азійських націй, яка немов би дрімала впродовж століть, пробудила свідомість і серед інших – китайців, індійців, малайців, сіамців. Оскільки найчисельніші з-поміж них були представниками монголоїдної раси, в Європі відродження Азії охарактеризували як «жовта небезпека» [6, с. 243].

В підручнику Р. Віппера редакції 1928 р. поданий майже ідентичний матеріал, за незначною відмінністю. Автор, використовуючи марксистсько-ленінську філософію, пояснив причини активізації Японії на міжнародній арені. В його інтерпретації Японія, після переходу до нового укладу життя, змушена була шукати нові ринки збуту продукції власної промисловості, а також земель для розселення залишків свого стрімко зростаючого населення. Подібно до європейців та американців, японці прагнули здобути колонії. Починаючи з кінця XIX ст. Японія перетворюється на найбільш активну завойовницьку державу [7, с. 430].

Підручник за редакцією О. Єфімова не містить інформації про подальший розвиток Японії після реставрації імператорської влади [16, с. 255]. Ця ж тенденція зберіглася і в наступних перевиданнях цього ж підручника.

У підручник 1991 р. видання авторства О. Нарочніцького, Л. Аверьянова та Л. Кертмана також відсутня інформація про подальший розвиток Японії [18]..

Інший підручник цього ж автора, надрукований у співавторстві з І. Галкіним в 1980 р. містить значний обсяг інформації щодо подальшого розвитку Японії, а також її зовнішньої політики наприкінці XIX – на початку XX ст. Особливе місце відведено японо-китайській та російсько-японській війнам. Автори зазначили, що швидке зростання японського капіталізму супроводжувалося загарбницькими війнами. Географічна близькість величезного, проте слабкого Китаю, а також віддаленість суперників надавали японському капіталізму переваги. Японським імперіалістам було особливо легко і зручно грабувати китайський народ. В липні 1894 р. Японія без оголошення війни напала на Китай. Добре озброєна японська армія завдала поразки китайцям на суходолі та на морі і вже в 1895 р. змусила піти на мирний договір. Китай мав передати Японії острови Тайвань та Пенхулідао, сплатити величезну контрибуцію та відкрити для торгівлі чотири додаткові порти [1, с. 136].

Характеризуючи японську зовнішню політику як наслідок Революції Мейдзі, автори підручника вказували, що японський військово-феодалний імперіалізм йшов шляхом загарбницької політики. Як приклад, вони навели події російсько-японської війни. Японія прагнула захопити Корею, а також північно-східні провінції Китаю. В цьому регіоні зіштовхнулися імперіалістичні інтереси Японії та царської Росії. Готуючись до війни з останньою, Японія в 1902 р. уклала альянс із Англією.

Японія добре підготувалася до війни й отримала американську та англійську підтримку. На початку 1904 р. вона розпочала бойові дії. Російська імперія, з вини царського уряду, була зовсім неготовою до війни на віддаленому фронті. В підсумку, царський уряд зазнав поразки. Згідно укладеному в 1905 р. Портсмутському миру Японія захопила Порт-Артур і Дальній на Ляодунському півострові, котрі перед цим Російська імперія орендувала в китайців. Царський уряд визнав домінуючий вплив Японії в Кореї та Південній Маньчжурії. Більше того, цар погодився передати японцям контроль над Південним Сахаліном. Російсько-японська війна стала однією з перших імперіалістичних війн за переділ територій великими капіталістичними державами [1, с. 137].

В 1910 р. Японія формально оголосила про анексію Кореї. Корейський народ потрапив під важкий колоніальний гніт. Всі адміністративні посади обійняли японці, до Кореї рушили японські колоністи, знищувалася національна корейська культура, заборонялося викладання корейської мови. Корейці зазнавали жорстокої експлуатації на японських підприємствах. Будь-який протест жорстоко придушувався [1, с. 138].

Оскільки одним із наслідків Революції Мейдзі було створення промисловості та поява найманих робітників, окреме місце в підручнику відведено розгортанню робітничого руху в Японії. Їх становище на початку XX ст. залишалося доволі важким. Значна частина робітників проживала в казармах із тюремною дисципліною. Вони працювали по 12-14 годин на добу,

отримували невеличку платню. Жодного законодавства, яке б захищало їхні права, не існувало. В підсумку, японський пролетаріат розпочав протести проти сваволі підприємців та уряду. Починаючи з 80-х рр. робітники намагалися створити профспілки, а в 90-х країною прокотилася хвиля протестів та демонстрацій. В цей же час японський революціонер Сен Катаяма розпочав пропагувати ідеї соціалізму. В 1901 р. за його участі в Японії постала Соціалістична партія. Проте, японський уряд незабаром ухвалив закон про її розпуск. Члени ж партії зазнали репресій та переслідувань. Виникли й інші робітничі організації, хоча уряд й кидав до в'язниць усіх, хто був запідозрений в приналежності до таких. В робітничому середовищі зростали революційні настрої. Зокрема, під час російсько-японської війни деякі японські робітники надсилали листи російським, в яких засуджували війну як імпералістичну. В 1904 р. на конгресі II Інтернаціоналу в Амстердамі Катаяма завив про повну солідарність японського пролетаріату з російським. Під впливом російської революції в Японії у 1906 р. була знову створена Соціалістична партія. Уряд знову розпочав репресії. До в'язниці потрапили більшість активних учасників соціалістичного руху. Поліцейські репресії завдали такого сильного удару робітничому руху, що він тимчасово спав. Його пожвавлення відновилося вже від впливом жовтневої революції [1, с. 138-139].

Дещо конкретніше наслідки і значення Революції Мейдзі викладено в підручнику «Нова історія, 1871-1917» редакції 1987 р. Його автори вірно вказали, що Японія, широко використовуючи технічні досягнення Західної Європи, доволі успішно переймала в неї організацію капіталістичного виробництва. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в країні завершився промисловий переворот, і її промисловість почала розвиватися набагато швидше за європейську, хоча питома вага японської промисловості у світі була ще незначною [2, с. 56].

Поряд із досягненнями, які Японія здобула внаслідок Революції Мейдзі автори підручника вказали на негативні наслідки реформ імператорського

уряду. Один з них полягав в тому, що збідніле село постійно постачало робітників до міста, а відсутність продуктів харчування та голод змушували їх йти в кабальну залежність від підприємців, і досить часто на довічний термін. Умови праці були важкими, адже робочий день розпочинався о 5-6 ранку й тривав до 9. При цьому вихідних та відпусток не існувало. Заробіток більшої частини робітників не забезпечував їм навіть базові потреби в їжі та одязі.

Інший негативний наслідок Мейдзі Ісін полягав в тому, що більша частина накопичених внаслідок промислового зростання багатств опинялася в руках капіталістичних монополій, які виникли в Японії наприкінці XIX ст. Останні на початку XX ст. панували в промисловості та морському транспорті. Великі банківські дома і одночасно торговельно-промислові компанії, як от Міцуї, Міцубісі та декілька інших створили своєрідні форми капіталістичних об'єднань – концерни (дзайбацу) [2, с. 56].

Концерни були гігантськими акціонерними компаніями, які утримували чиновники, великі землевласники, генерали та офіцери. З монополістами були тісно пов'язані вищі державні та військові діячі країни, включно з прем'єр-міністром та імператором. Власники японських концернів складали фінансову олігархію країни, яка перетворилася на справжнього хазяїна країни [2, с. 57].

Відштовхуючись від цього твердження, автори підручника вказували на те, що японські правлячі кола заради зростання власних прибутків прагнули стимулювати економічне зростання шляхом завоювання зовнішніх ринків та джерел сировини, а також збільшити вивіз капіталу. Оскільки світ був вже поділений, вони прагнули перерозподілити його. Саме тому воячина об'єдналася з фінансовою олігархією і почала відігравати провідну роль. Величезні кошти витрачалися на посилення армії та військового флоту. Генерали та адмірали обіймали високі державні посади, входили до найближчого оточення імператора. Поряд із культом імператора підтримувалися культ сили та самурайські традиції. Японський імперіалізм мав військово-феодальний характер – панування фінансової олігархії перепліталось

зі значними пережитками феодалізму, що сприяло мілітаризації та зростанню воячини [2, с. 57].

Що стосується політичного життя Японії, то в підручнику зазначено, що репресії розпочалися супроти ліберальних буржуазних політичних партій, які вимагали розширення політичних прав буржуазії, а також заходів для прискорення розвитку промисловості. Прагнучі послаблення масового «Руху за народні права», що розгорнувся в країні, уряд ухвалив закон про охорону порядку, котрий давав поліції можливість безжально придушувати антиурядові виступи. Водночас лідерів опозиції було підкуплено титулами й посадами [2, с. 70]. Окрім того, для розколу опозиції імператор почав долучати представників опозиційних партій до складу уряду. Попри те, що ліберали протестували проти посилення воячини, насправді вони дедалі більше співробітничали з оточенням імператора – принцями, генералами, чиновниками. Основою цього співробітництва стало придушення зростаючого робітничого руху, селянських та антивоєнних виступів, а також захоплення та пограбування колоній. Ліберали, подібно до феодально-мілітаристських кіл, підкорялися інтересам фінансової олігархії [2, с. 70-71].

Значна увага в підручнику приділена розгортанню робітничого руху, пропаганді соціалістичних ідей та репресивним заходам з боку японського уряду, спрямованими на придушення протестів. Зміст підрозділу, який оповідає про ці події є тотожним іншим радянським підручникам, які містять розділ з історії Японії.

Підбиваючи підсумки другого розділу, вважаємо за доцільне зазначити наступне. Радянські підручники порізно висвітлюють добу Мейдзі. Частина авторів взагалі упустили зі змісту розділ, присвячений країні Вранішнього сонця, в той час, як інша частина в досить загальних рисах змалювала події Революції Мейдзі. Основний акцент радянських авторів був зроблений на економічних та політичних перетвореннях, які здійснив уряд Муцухіто. Окрема увага була приділена зовнішній політиці Японії, а також робітничому та

соціалістичному рухах. Водночас, практично всі радянські автори підручників допускають досить багато фактологічних помилок, плутаються в датах, невірно трактують деякі події та взаємини між представниками різних верств японського суспільства. Радянська шкільна література майже не містить специфічної японської термінології, яка позначає різні соціальні верстви та посади. Натомість школярам пропонувалися європейські, або ж російські аналоги, нетипові для тогочасної Японії. Складається враження, що автори радянських підручників були не вельми обізнані у специфіці японської культури, традицій та історії. Перебуваючи під впливом марксистсько-ленінської філософії, вони намагалися підігнати розвиток Японії під жорсткі рамки соціально-економічного базису.

РОЗДІЛ 3. ВИСВІТЛЕННЯ ПОДІЙ ДОБИ МЕЙДЗІ У СУЧАСНИХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

3.1. Становище Японії напередодні Революції Мейдзі.

Із розпадом Радянського Союзу в шкільній історичній освіті більшості пострадянських країн відбулися кардинальні зміни. Відобразилися вони, в першу чергу, у відході від однобічного класово-формаційного підходу при висвітленні подій, а також структуруванні навчального матеріалу. Змінилися і шкільні програми, вимоги та рекомендації до викладання історії. Це, у свою чергу, обумовило потребу нових підручників. Як приклад – розглянемо Україну.

Впродовж 1990-2020 рр. з'явилася ціла низка підручників, зокрема і по всесвітньої історії. Частина з них витримала декілька перевидань. З огляду на обмежений обсяг нашої магістерської роботи, а також з огляду на те, що матеріал в перевиданих підручниках не зазнавав особливих змін, зупинимось на декількох з них.

На відміну від радянських, українські шкільні підручники з всесвітньої історії періоду незалежності містять доволі багато матеріалу з історії Японії середини XIX – поч. XX ст. Зокрема, в підручнику 2001 р. за редакцією С. Білоножка та І. Бірюльова добі Мейдзі присвячений окремий розділ, частини якого містять доволі докладну інформацію про передумови та причини Революції Мейдзі, її перебіг, широкомасштабні реформи імператорського уряду, а також їх підсумки та значення.

В підручнику зазначено, що в липні 1853 р. до японського узбережжя підійшла американська військова ескадра, якою керував комодор М. Перрі. Скерувавши корабельні гармати на порт Едо, американці передали уряду сьогуну лист від президента США з вимогою відкриття портів для ведення торгівлі. Незабаром після цього була укладена й відповідна угода. Слідом за американцями подібні угоди уклали Велика Британія, Голландія та Франція.

Таким чином, політика майже 250-літньої ізоляції Японії від зовнішнього світу, яку запровадили сьогуни з клану Токугава, була завершена.

Наслідком цього стало те, що до Японії почали надходити промислові товари європейських країн, що спричинило занепад національних ремесел та мануфактур. Заможна самурайська верхівка для того, аби придбати іноземні предмети розкоші, обклала населення податками, тим самим доводячи його до зубожіння. Японія опинилася під загрозою перетворення на колонію подібно до того, як це вже сталося із більшістю азійських країн [3, с. 251].

Автори підручника зазначили, що попри все японське суспільство знайшло в собі сили для протистояння такому розвитку подій. Спричинено це було декількома особливостями, що відрізняли Японію від решти країн Сходу. Зокрема, в політичному житті країни не існувало єдиного й освяченого релігією центру державної влади. Релігійна святість притаманною була лише для імператора, який не мав реальної політичної влади. Натомість дійсний правитель країни – сьогун, не мав релігійного авторитету та відповідного чиновницького апарату, який дозволяв контролювати всю країну. Як наслідок цього – зростання самостійності численних місцевих правителів, котрі опиралися на середніх та дрібних самураїв, повністю відданих їм [3, с. 252].

Якщо розглядати економіку, то острівне положення Японії сприяло розвитку мореплавства й торгівлі. До того ж японці були схильні запозичувати від інших народів корисних елементів. В соціальному житті японці характеризувалися общинністю, схильністю до колективних дій та об'єднання. Їх відрізняло почуття духовної та майже родинної спорідненості, дисциплінованість та відданість старшому. Окрім того, виховані на конфуціанських ідеях самураї були досить освіченими. Ці особливі риси японців у поєднанні з синтоїстською ідеєю винятковості та вишністю над іншими народами дали можливість Японії швидко взяти власну долю в руки, доволі швидко зорганізуватися і перебудуватися [3, с. 252].

Значні поступки, на які пішов уряд сьогуну західним державам, а також погіршення економічного життя призвело до хвилі невдоволення з боку різних соціальних груп. Японці відверто вказували, що: «Це наш сьогун посіяв насіння усіх нещасть». Країною прокотилася хвиля селянських повстань, які досягли піку в 60-х рр. XIX ст. Досить часто їх підтримувала і міська біднота, яка виступала проти удорожчання рису. Найчастіше об'єктам їхньої ненависті ставали іноземці, яких японці називали варварами. Опозицію сьогунському уряду очолили місцеві князі, зокрема з півдня – Тьосю та Сацума. В пошуках альтернативи чинному правлінню вони звернулися до імператора, який відповідно до релігійних поглядів японців вважався символом єдності нації [3, с. 252].

Ситуація загострилася, коли в 1862 р. правитель Сацуми, аби продемонструвати свої вірнопідданські почуття, разом зі своїми самураями увійшов до Кіото – імператорської столиці [3, с. 252]. Зрештою, це надихнуло й інших правителів. Країною почав ширитися рух вигнання варварів та шанування імператора. Його наслідком стало вбивство самураями англійця в Сацумі, а також обстріл іноземних кораблів в Тьосю. Сьогун намагався маневрувати в цій ситуації, а тому підтримав ідею про вигнання варварів. Проте, не маючи достатньої кількості військ і техніки, він не міг протистояти флотиліям західних держав. Зрештою, в 1863 р. британці здійснили бомбардування Кагосіми в Сацумі, а наступного року об'єднаний британський, американський, французький та голландський флоти атакували Шімоносеки в Тьосю. В жовтні 1867 р. об'єднана опозиція, від імені 15-річного імператора Муцухіто, поставила сьогуну вимогу повернути законну владу імператору [3, с. 253].

У 2009 р. друком вийшло декілька підручників з всесвітньої історії для учнів 9-го класу, частина з яких були перевиданнями 90-х. Вони містять більш структуровану і повну інформацію про становище Японії напередодні реставрації імператорської влади. Зокрема, підручник за редакцією

Я. Бердичевського, І. Щупака та Л. Морозової описує наступним чином передумови і причини Мейдзі Ісін. Станом на середину XIX ст. світську владу в Японії здійснював сьогун з династії Токугава, яка керувала країною з 1603 по 1867 р. Імператор, який вважався особою священною, був позбавлений реальної влади сьогуном і залишався відлюдником у власному палаці. Він мав лише релігійну владу. За тодішніми переконаннями, імператор доручив саме сьогуну керувати державою, військовими справами та дипломатією країни, в той час, як сам займався більш піднесеними справами. Таким чином в Японії склалася система сьогунату – форма правління з великими феодалами, за якої імператор не мав реальної влади [25, с. 232].

Автори підручника докладно пояснили й особливості цієї системи. Вони зазначили, що сьогунат спирався на великих землевласників – князів, які перебували під повним контролем сьогуна. Однак з часом вони стали самостійними. Дрібне дворянство, до якого належали самураї, володіло незначними земельними територіями й існувало за рахунок панщини та оброку з селян. Проте їхні прибутки постійно зменшувалися. Це призвело до того, що станом на середину XIX ст. самураї значно збідніли, а значна їх кількість розорилася і блукала країною в пошуках роботи. Досить часто вони вдавалися до розбою. Тривав процес і обезземелення та розорення селян. Це стало причиною заворушень, жорстоко придушуваних владою. У містах сувора регламентація ремісничих цехів стримувала розвиток виробництва товарів першої необхідності та промисловості. Одночасно з цим в країні тривав процес первісного накопичення капіталу, а товарно-грошові відносини охоплювали як міста, так і села. Розвиток мануфактур йшов поступово. Формувався внутрішній ринок. Проте феодальна регламентація та вузькість внутрішнього ринку стояли на шляху розвитку капіталізму. Таким чином, станом на середину XIX ст. Японія опинилася в стані глибокої політичної та соціальної кризи.

Окрему увагу автори підручника приділили «відкриттю Японії», наголосивши, що від 1640 р. країна була ізольована від усіх інших держав, за

винятком Китаю та Кореї, а на порушників чекала неминуча страта. Так само під заборonoю опинилося і християнство. В 1854 р. до Японії підпливла американська військова флотилія і поставила сьогуну ультиматум – відкрити порти для США і укласти відповідний договір. З подібними вимогами до Японії звернулася й Російська імперія. Не маючи змоги чинити опір, японці в 1854 р. відкрили два порти для американців і встановили з ними дипломатичні відносини. Через чотири роки Японія підписала зі США митний договір, який був нерівноправним. Через деякий час подібні договори нав'язали Велика Британія, Франція, Голландія та Росія. Укладені договори поклали край політики самоізоляції і відкрили Японію для комерційної діяльності та морської торгівлі з іноземними державами. З Японії почався масовий вивіз бавовни, чаю, шовку, рису, фарфору та міді. У свою чергу, США та країни Європи почали завозити до Японії дешеві товари, що спричинило розорення місцевих купців та ремісників [25, с. 232-233].

Підручник за редакцією О. Гісема та О. Мартинюк містить дещо звужено інформацію про становище Японії напередодні Революції Мейдзі. Але разом з тим автори більше конкретизують становлення сьогунату Токугави. Вони вказують, що на початку XVII ст. владу в Японії захопив сьогун Токугава Іеясу, а японський імператор (мікадо) втратив реальну владу. Сьогун не знищив імператора, адже той, згідно синтоїзму був живим божеством. Водночас із цим Токугаві вдалося вирішити головну проблему Японії – князівські міжусобиці. Досягнуто це було завдяки періодичному взяттю князів та їхніх родин у заручники [9, с. 169-170].

На відміну від інших підручників, Гісем і Мартинюк дали аргументоване пояснення політики ізоляції та заборони християнства в Японії. Вони зазначили, що в середині XVII ст. Токугава Ієміцу ухвалив рішення про закриття країни, адже побоювався, що європейці з часом підкорять країну та знищать традиційний уклад. Окрім того, поширення християнства набуло загрозливих масштабів. Відтак, європейців було знищено або ж вигнано з

країни. Виняток становили лише голландці, яким дозволили торгувати в порту Нагасакі. На додачу сьогун заборонив християнство та знищив усіх його прихильників на території Японії [9, с. 169-170].

Не вдаючись у подробиці соціально-економічного розвитку та політичної ситуації Японії на середину XIX ст., автори підручника лише вказують, що в цей період країна опинилася в полі зору США, держав Європи та Російської імперії. Американців Японія цікавила як опорний пункт для кораблів, що пропливали в північних водах Тихого океану, а також як доволі зручний плацдарм, який дозволив би зміцнити позиції США на Далекому Сході. В 1854 р. під натиском американського флоту японці були змушені відкрити країну. Комодор Метью Перрі домогся від сьогуну укладення японо-американського договору, за яким для торгівлі з США відкривалися два порти, а також американське консульство. Після того, як подібні договори з Японією підписали Велика Британія Російська імперія, Франція та Голландія, їх громадяни одержали право недоторканості, а Японія опинилася під загрозою колонізації [9, с.170].

Серед авторів підручників, що вийшли друком в 2009 р. найбільш ґрунтовно, на нашу думку, аналіз передумов та причин Революції Мейдзі здійснили С. Осмолівський і Т. Ладиченко. Не вдаючись у подробиці приходу до влади клану Токугава, вони підкреслили, що впродовж століть Японія залишалася закритою країною, хоча це й не означало, що вона не мала жодних контактів з іноземцями. Виняток становили голландці, які раз на рік здійснювали торгівлю в порту Нагасакі. Ізоляція, тим самим, сприяла консервації феодалізму в Японії, одночасно заважаючи розвитку капіталістичних відносин [19, с. 179-180].

Аналізуючи становище Японії в умовах ізоляції від зовнішнього світу, Осмолівський та Ладиченко зазначили, що в країні почали зароджуватися елементи ринкових відносин. Першість в економічному розвитку належала правителям південно-західних земель. Вони встановили контрабандні зв'язки з

європейськими торговцями. Це привело до того, що зросла кількість японців, котрі володіли голландською мовою та цікавилися європейською культурою. Невдовзі і сьогунський уряд звернувся до голландців щодо надання моделей машин, зразків книг та газет, а також інформації про останні досягнення науки і техніки [19, с. 180-181].

Характеризуючи процес відкриття Японії іноземними державами, автори підручника звертають увагу школярів на той факт, що західні держави, особливо Велика Британія, хоча й цікавилися Японією, мали більший інтерес щодо країн із чисельним населенням, багатими природними копалинами, містким внутрішнім ринком. Саме такими були Китай та Індія. Країна Вранішнього сонця з її острівним розташуванням, з порівняно невеликим населенням, а також незначними природними ресурсами не була настільки бажаною для європейців, а тому колоніальні шляхи оминали її.

Натомість головну роль у відкритті Японії відіграли Сполучені Штати Америки. Ще в 1845 р. Конгрес США уповноважив президента встановити торговельні взаємини з Японією. Однак, вона завершилася провалом. Позитивного результату вдалося досягнути лише в 1853 р.

Аналізуючи безпосередні причини Революції Мейдзі, Осмолівські та Ладиченко вказують, що в наступні роки після відкриття Японії тиск на неї з боку західних держав лише посилювався. Це призвело до втрати сьогунатом та його прибічниками провідних позицій, а також зростання масового невдоволення серед населення країни. Цією обставиною, у свою чергу, скористалися найрозвинутіші південно-західні князівства Японії, які вказали на необхідності відновлення імператорської влади [19, с. 180-181].

Зазначимо, що проаналізовані підручники, окрім значного фактажу, містять і чудовий ілюстративний матеріал у вигляді портретів тих чи інших діячів доби Едо, представників різних класів японського суспільства (в першу чергу – самураїв), прибуття американців до Японії, а також історичними

картами. Окрім цього підручники містять незначні вирізки з документів, що сприяє глибшому вивченню цієї теми учнями 9-х класів.

Характеризуючи українські підручники 2009 р. доречно згадати і посібник за редакцією Г. Середницької. Авторка подала інформацію з історії Японії у вигляді таблиць та схем, виділивши основні події, в доволі нейтральних тонах охарактеризувала передумови Революції Мейдзі [24, с. 327-334].

У 2017 р. вийшло ще декілька підручників з всесвітньої історії, а деякі попередні були доповнені, розширені та перевидані, а тому подавати їх аналіз вважаємо недоцільним. Зупинимось лише декількох нових. Одним із таких є Підручник за редакцією О. Реєнта. Він також містить параграф, присвячений історії Японії. Однак, якщо порівнювати його з іншими підручниками, обсяг запропонованого матеріалу досить незначний і доволі узагальнений. Передумовам і причинам Революції Мейдзі виділено лише два абзаци параграфу.

Реєнт зазначив, що на середину XIX ст. Японія була закритою країною. Сьогуні, які утримували всю владу, здійснювали політику ізоляції. Це стало причиною технічної та економічної відсталості Японії. Опинившись під тиском країн Європи, що в той період здійснювали колонізаторську політику, країна Вранішнього сонця була змушена погодитися на укладення нерівноправних договорів. Відтак, в 1854 р. для США, а згодом і для Англії, Голландії та Російської імперії були відкриті японські порти [22, с. 174].

Таким чином, підручник Реєнта не містить жодної інформації про кризу, яка охопила всі сфери життя японського суспільства. За логікою викладу, яка представлена в підручнику, падіння сьогунату було спричинено саме зовнішнім чинником. Зокрема, Реєнт вказує, що заповнення японського ринку дешевими європейськими товарами спричинило занепад мануфактури та місцевого виробництва. У свою чергу, загострення фінансової кризи породило в країні соціальну напругу та невдоволення сьогунським правлінням. Причину свого

зубожіння міщани та селяни вбачали в іноземцях, а тому дедалі частішими були заклики до їх вигнання. Впродовж 1866-1867 рр. країною прокотилася хвиля селянських виступів, які набули значних масштабів. Відмовилися підкорятися їй деякі міста.

Підручник за редакцією В. Д'якова та О. Литовченко також не вирізняється інформативністю. Розповідаючи про передумови та причини Революції Мейдзі, автори підручника наголошують на ізоляції країни, яка зупинила розвиток Японії. Станом на початок XIX ст. всі верстви японського суспільства, зокрема даймьо, самураї, міські жителі, селяни, відчували погіршення умов життя. Відповіддю на це була хвиля повстань, що сколихнула країну впродовж 1801-1867 рр. Сильні дощі спричинили неврожай в 1836 р., що призвело до голоду. Попри нестачу продуктів харчування деякі даймьо забороняли селянам збирати соснові шишки і їстівне коріння. Такий розвиток подій лише загострив ситуацію і спричинив голодні бунти. Селяни і міська біднота громила урядові склади та маєтки заможних японців. Селянські вожді збирали зброю й готувалися до повстання. Уряду ледь-ледь вдавалося придушити ці виступи [10, с. 137].

Відкриття Японії та погіршення економічного становища країни, а також її перетворення на залежну державу стали другим чинником Мейдзі Ісін на якому наголосили автори підручника [10, с. 137].

На увагу заслуговує і підручник за редакцією П. Полянського. Розділ, присвячений історії Японії, починається із загальної характеристики епохи – так званого «пробудження Азії», яка тривала впродовж XIX-XX ст. Полянський вказує, що характерною її рисою була поява паростків індустріалізації в традиційних суспільствах Сходу. Цей період був доволі складним і водночас суперечливим, адже з одного боку продовжували зберігатися східні традиції, а з іншого – розпочалися модернізаційні процеси, передусім в економіці. Таким чином, становлення та розвиток індустріального суспільства на Сході йшло поряд зі збереженням традиційного та середньовічного за своєю суттю ладом

життя. Збереження феодальних елементів призвело до того, що вже на початку XX ст. азійські країни перетворилися на колонії або напівколонії великих європейських держав. Серед інших наслідків цього процесу, була вестернізація, тобто запозичення американської та європейської система освіти, етикету, одягу тощо. Подальше зміцнення національної буржуазії, становлення середнього класу, а також проникнення та поширення ідей соціальної справедливості та демократії посприяли наростанню національних рухів та пришвидшили розгортання демократичних революцій в азійських країнах. Наростання національно-визвольного руху в країнах Сходу було відповіддю на постійні утиски та жорстокість з боку колонізаторів. Підйом національної свідомості обумовив численні виступи ремісників та селян, робітничі страйки, формування таємних організацій, поширення професійних об'єднань міських та сільських підприємств. Місцева інтелігенція, підприємці та студенти, радо сприймали норми і традиції парламентської демократії. Навіть найпоміркованіші серед них не могли не обурюватися різким контрастом західних ліберальних ідей та політичної практики метрополій на Сході. Зрештою, вони висунули вимогу поширити й на жителів країн Азії громадянські права провідних держав Європи. Відмова ж колоніальної адміністрації піти на поступки в цьому питанні лише загострювала напруженість і підживлювала національні рухи [20, с. 161].

Що стосується становища Японії в першій половині XIX ст., Полянський акцентує увагу лише на політичній системі країни, політиці самоізоляції та її краху. На думку автора, саме відкриття Японії та посилення іноземного впливу стали тими чинниками, які призвели до падіння сьогунату [20, с. 162].

Підручник за редакцією І. Щупака містить переважно ідентичний матеріал до підручника 2009 р. Як виняток, автор доповнив параграф підручника загальною інформацією з японської історії. Зокрема, він підкреслив, що перша держава на території Японії постала ще в IV ст. до н. е. на основі племінного союзу Ямато. Починаючи з XII і до середини XIX ст. країною

керували військово-феодальні правителі – сьогуни. На початку XVII ст. до влади в Японії прийшов клан Токугава і, зрештою, країна самоізолювалася від зовнішнього світу [25, с. 146].

Мабуть найбільш докладно і структуровано передумови Революції Мейдзі викладені в підручнику за редакцією І. Коляди. Окрім загальної інформації про становище Японії в XIX ст. він подав доволі цікаві подробиця, випущені авторами інших підручників. Зокрема, характеризуючи Японію як феодальну державу, І. Коляда вказав на станову систему поділу суспільства – сі-но-ко-сьо, тобто самураї, селяни, ремісники і торговці. Привілейованим був перший стан. Самураї, спадкові військові, володіли землями і залишалися опорою сьогунської влади. Цей стан мав внутрішню градацію і ділився на палацову аристократію та військові клани, до яких входили князі та рядові самураї. Податковий тягар лягав на селян, що господарювали на землях, виділених самураями на правах спадкового користування. Ремісники об'єднувалися в цехт, а торговці в гільдії [15, с. 223].

При викладі матеріалу І. Коляда використав схеми і таблиці, які дозволяють більш структурувати його, виділити головні елементи, тим самим сприяючи кращому засвоєнню учнями.

Що стосується причин Реставрації Мейдзі, то І. Коляда, подібно до більшості авторів українських підручників з всесвітньої історії, не зробив акцент на системній кризі, що охопила всі сфери життя японського суспільства. Натомість причини падіння сьогунату були викликані іноземним втручанням. Коляда пояснив це наступним чином: «Розв'язаний владою терор супроти опозиції за умов поглиблення економічної кризи, спричиненої напливом американських та європейських дешевих товарів, а також трикратною різницею курсів срібла й золота, спекулятивне зростання цін (на рис вона підвищилася в 14 разів), а також «рисові бунти» (яких в 1852-1859 рр. відбулося 50, а в 1860-1867 рр. – 93), надали цим процесам політичної ваги» [15, с. 224].

В 2021-2022 рр. світ побачили перевидання багатьох підручників. Хоча

параграф з історії Японії присутній в кожному з них, а викладений матеріал особливо не відрізняється від попередніх видань, окреслилася тенденція до деякого скорочення пропонованої текстової інформації та зростання кількості ілюстративного матеріалу [5; 8; 16; 21; 23; 26].

Загалом, в українських підручниках періоду незалежності достатньо ґрунтовно описано передумови та причини Революції Мейдзі в Японії. При цьому кожен з авторів намагався максимально об'єктивно їх охарактеризувати, розглядаючи різні аспекти та чинники.

3.2. Зміст та підсумки Мейдзі Ісін у шкільних підручниках.

Автори вітчизняних підручників при характеристиці історії Японії XIX ст. приділили значну увагу процесу реставрації імператорської влади, реформам, що здійснювалися новою владою, а також наслідкам Мейдзі Ісін.

С. Білоножко та І. Бірюльов коротко описали перебіг громадянської війни (війни Босін), яка розгорілася в Японії після проголошення переходу влади від сьогуну до імператора. Зокрема, вони зазначили, що сьогун лише на словах погодився відмовитися від свого титулу, тим часом збираючи сили для відновлення влади. Проте, вже на початку 1868 р. вірні йому війська зазнали поразки в центральній частині Японії, а восени – на північному сході. З падінням останньої твердині сьогуну на острові Хоккайдо влітку 1869 р. влада в країні перейшла до імператорського уряду, сформованого ще 3 січня 1868 р. Відповідно до давно існуючої традиції новий імператор обрав девіз правління, яким стало «Мейдзі», або «освічене правління». Відтак, роки правління нового імператора Муцухіто стали називати доба Мейдзі, а події 1867-1868 рр. – «Мейдзі Ісін» – реставрація Мейдзі [3, с. 253].

Автори підручника підкреслили, що епоха Мейдзі була доленосною в японській історії. Майбутнє країни, її економічний розвиток, а також успішна протидія загарбницьким намаганням західних держав залежали від вправності перетворень, а також засвоєнні європейського досвіду у сфері економіки,

політики та культури. Першою стала адміністративна реформа, спрямована на забезпечення ефективного управління країною. Вже в 1869 р. князі добровільно передали імператору права на володіння. Ще через два роки імператор скасував князівства, замінивши їх префектурами. Колишні князі отримали взамін високі пенсії. Це дозволило подолати роздробленість країни. Освічені, честолюбні та віддані імператору самураї поповнили новостворений чиновницький апарат [3, с. 253].

Наступною стала військова реформа. В 1871 р. було сформовано імператорську гвардію, яка перебувала в підпорядкуванні уряду. Наступного року запроваджено загальну військову повинність. При цьому самураї обіймали вищі офіцерські посади, хоча всі інші їхні привілеї й були скасовані. Організація армії формувалася відповідно до європейських зразків. У новостворених військових академіях викладання здійснювали англійські та французькі офіцери [3, с. 254].

Найважливішою реформою, на думку авторів підручника, була аграрна, реалізована впродовж 1872-1873 рр. Князівське землеволодіння було скасовано, натомість земельні ділянки передавалися у приватну власність із правом купівлі-продажу тим, хто фактично нею розпоряджався до ухвалення закону. В 1873 р. впроваджувався єдиний поземельний податок. Реалізація аграрної реформи сприяла ефективному використанню землі та розвитку капіталістичних відносин в Японії [3, с. 255].

В підручнику згадують й інші реформи, хоча без деталізації. Зазначено, що була введена загальна для всієї країни система судочинства та законодавство, запроваджена єдина грошова одиниця – ена, за європейським зразком реорганізована система освіти, а молодих японців заохочували здобувати освіту за кордоном.

Характеризуючи розвиток економіки, як безпосередній наслідок Революції Мейдзі, автори вказують на те, що попри розбудову мережі залізниць, різних заводів та фабрик, уряд Мейдзі не планував перетворювати

державу на монополіста. Мета полягала в тому, аби підштовхнути приватну промисловість, стимулювати підприємницьку ініціативу та відповідальність серед заможних верств японського суспільства. Саме тому в 1876 р. уряд скасував пенсії колишніх князів та самураїв, замінивши їх одноразовими виплатами. Ті, хто їх одержали, заснували власні банки та підприємства. З 1880 р. уряд розпочав продавати державні підприємства та копальні приватним особам за низькими цінами. Відтак, приватний капіталізм отримав стимул для швидкого розвитку [3, с. 255].

Характерна риса японського капіталізму, на яку вказали С. Білоножко та І. Бірюльов, полягала в тому, що приватні фірми лише на ринку виступали як власник та учасник конкуренції. Всередині вони нагадували традиційну общину, в якій власник підприємства виступав покровителем чи навіть батьком, а робітники були дітьми, зобов'язані докладати зусиль для процвітання підприємства. Ця риса дає розуміння досягнення японськими фірмами виробничих успіхів та відсутність гострих класових конфліктів, хоча при цьому умови праці залишалися достатньо важкими, а заробітна плата мізерною. Зрештою, наприкінці XIX – на початку XX ст. японська промисловість досягла таких результатів, що перевершила за обсягами виробництва Італію та наздогнала Францію. Великі монополії, які виникли в цей час (Ясуда, Сумітомо, Міцубісі, Міцуї) почали активно впливати на зміст та реалізацію внутрішньої та зовнішньої політики [3, с. 255].

Серед інших наслідків Революції Мейдзі, на які вказали С. Білоножко та І. Бірюльов, були формування політичних партій, «дарування» імператором конституції, яка визначила політичний лад країни та закріпила за громадянами громадянські права та свободи, і, звісно агресивна зовнішня політика. Її причини, на думку авторів підручника, полягали в тому, що після 1868 р. самурайський войовничий дух не міг бути реалізованим всередині країни. Тому його втіленням стали війна з Китаєм, анексія Кореї, інтервенція в Китай 1900 р., російсько-японська війна, а також здобуття нових територій [3, с. 255].

Перехід влади від сьогуна до імператора в підручнику за редакцією Я. Бердичевського, І. Щупака та Л. Морозової описаний доволі стисло. Щоправда, викликає подив теза, що начебто проти сьогунського правління виступали селяни, ремісники, буржуазія та самураї, вимагаючи відновлення імператорської влади і проведення перетворень за європейським зразком [4, с. 233]. Як було з'ясовано в першому розділі, Революція Мейдзі стала наслідком змови декількох даймьо, вороже налаштованих до сьогунів Токугава. До того ж частина прихильників імператора аж ніяк не були поціновувачами західної культури і традицій. Напади на іноземців навіть в період війни Босін та Сацумська війна, що була відповіддю на численні реформи, є яскравим прикладом їх позиції.

Даючи оцінку Революції Мейдзі, автори підручника вказують, що за її підсумками в Японії постала абсолютна монархія, а також відкрилися перспективи для завершення централізації країни [4, с. 234].

Реформам доби Мейдзі приділено доволі багато текстового матеріалу підручника. Кожна з реформ виокремлена і досить детально, як для школярів, розписана. Адміністративна реформа передбачала ліквідація князівств і створення 72 кен (префектур) та 3 (столичних округів). Керівників префектур призначав імператор. Знищення влади князів та вироблення чіткої вертикалі влади сприяло формуванню загальнонаціонального ринку. Станова реформа ліквідувала колишній феодалний поділ і передбачала новий: вища знать, до якої належали аристократи, дворяни та самураї, а також простий народ, до якого входили всі інші. Ухваленні в подальшому закони надали населенню громадянські права та ліквідували шлюбні обмеження. Завдяки військовій реформі в Японії була створена армія європейського зразка із високим рівнем боєготовності.

Розглядаючи аграрну реформи, автори підручника вказали на її негативні риси, адже майже 1/3 оброблювальної землі опинилася в руках так званих «нових поміщиків» (вихідців із селянської верхівки, купців, лихварів).

Більшість із них проживала в містах, а тому здавала безземельним і малоземельним селянам свої ділянки на кабальних умовах. З часом більшість селян перетворилася на орендарів, втративши перед цим свою землю. Таким чином, в аграрній сфері зберіглися пережитки феодалізму. Не зважаючи на це, аграрна реформа створила передумови для розвитку ринкових відносин і товарного господарства [4, с. 235].

Реформа у виробничо фінансовій сфері передбачала вилучення з обігу 1694 грошових знаків і запровадження єни. В 1872 р. відкрився Державний банк. Також скасовувалася будь-яка регламентація занять і професій, ліквідовувалися ремісничі цехи й торговельні гільдії. Податкова реформа ліквідовували всі повинності й феодальні податки. Релігійна – перетворювала синтоїзм на державну релігію, центральне місце в якій посідав імператор. В 1876 р. в межах релігійної реформи в Японії була проголошена віротерпимість. Судова реформа передбачала побудову слідства на європейських принципах гласності і загальності, відмові від тортур і заборону кровної помсти. Освітня реформа передбачала створення системи загальної початкової освіти, середніх шкіл та університетів за європейським зразком [4, с. 236].

Характеризуючи наслідки Мейдзі Ісін Я. Бердичевський, І. Щупак та Л. Морозова вказують на економічне зростання, прийняття конституції, а також зміну зовнішньої політики. Автори підручника зазначили, що: «Промислова революція в Японії змусила державу та власників фабрик і заводів шукати нові ринки збуту продукції, створювати нові підприємства і розселяти вільних робітників... Таким чином, значні успіхи в економіці і військовому будівництві обумовили зміну зовнішньої політики Японії. Країна Вранішнього сонця звернула свою увагу на багатий природними ресурсами Азійський континент» [4, с. 270]. Таке трактування зовнішньої політики Японії кінця XIX – початку XX ст. дещо перегукуються із трактуванням в радянських підручниках з історії.

О. Гісем та О. Мартинюк у своєму підручнику трактують події 1868 р. і як революцію, і як переворот. Не даючи роз'яснення в чому ж різниці цих

термінів, а також причину таких трактувань, автори водночас підкреслили, що в цей час були започатковані радикальні політичні, економічні та соціальні зміни в японському суспільстві [9, с.170]. Хоча про саму реставрацію, а також подальше військове протистояння з сьогунатом та його прихильниками сказано надзвичайно мало. Автори достатньо стисло охарактеризували аграрну, військову, адміністративну, фінансову, податкову та освітню реформи. Їх проведення дозволило Японії вийти з міжнародної ізоляції, приєднатися до світового господарства. Окрім того, реформи сприяли формуванню індустріального суспільства. Серед підсумків реформ автори також називають і прийняття конституції 1889 р., яка була створена за зразком німецької, формування політичних партій, профспілок та розгортання робітничого руху. Разом з тим подальша мілітаризація економіки перетворила Японію на джерело постійної загрози. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вона розпочала військову агресію в Китаї та Кореї [9, с. 171-174].

Тенденція до стислого викладу подій Мейдзі Ісін, а також реформ 70-80-х рр. XIX ст. зберіглася і в підручнику С. Осмолівського і Т. Ладиченко. Аналізуючи здобутки уряду Мейдзі, автори підручника зазначили, що в Японії, так само, як і в інших передових країнах, відбувся процес концентрації капіталу та промисловості, виникли концерни. Попри достатньо швидкі темпи економічного розвитку, якщо порівнювати із західними державами, рівень та обсяг японського промислового виробництва був все ж таки нижчим. Промисловий розвиток гальмувався пережитками феодалізму в селі, нерівноправним становищем країни на міжнародній арені, а також слабким використанням новітніх досягнень в техніці. Конкурентоспроможними японські товари могли бути лише за умови низької собівартості, чого можна було досягти завдяки дешевій робочій силі. Проте, нещадна експлуатація робітників дала поштовх до розгортання робітничого руху, який з часом набрав доволі організованого характеру [19, с. 184].

На думку С. Осмолівського і Т. Ладиченко головні наслідки діяльності уряду Мейдзі полягали в тому, що Японія перетворилася на провідну азійську країну. Змінилося і її міжнародне становище – поступово позбуваючись залежності від європейських держав, Японії вдалося домогтися скасування на початку ХХ ст. нерівноправних договорів. Про зростання статусу Японії вказує й той факт, що в 1902 р. вона уклала союзницький договір з Великою Британією. В підсумку, Японія стала на шлях колоніальних завоювань [19, с. 184].

В попередньому параграфі ми вже зазначали, що підручник за редакцією О. Рента містить найменше матеріалу з історії Японії серед розглянутих нами українських підручників. Аналізуючи епоху Мейдзі, автор досить стисло охарактеризував процес реставрації, а серед реформ імператорського уряду згадав лише про адміністративну, фінансову, соціальну, аграрну та політичну. Водночас Рент зробив трохи більше акценту на економічному розвитку Японії. Зокрема, він підкреслив, що для японської промисловості притаманною була нерівномірність розвитку галузей. В той час, коли текстильне виробництво розвивалося швидкими темпами, металургія навпаки, зростала повільно. Ще однією особливістю японської промисловості було збільшення кількості дрібних підприємств [22, с. 175].

Іншою рисою розвитку японської економіки доби Мейдзі було формування фінансового капіталу. Це привело до того, що в 1897 р. п'ять найбільших банків володіли 25% усіх вкладень. Подібно до країн Західної Європи та США Японія також розпочала вивозити капітал, вкладаючи його в менш розвинуті країни, паралельно використовуючи їх природні ресурси та дешеву робочу силу, що в підсумку приносило неабиякі прибутки. Для прикладу, в 1895 р. на Тайвані було збудовано цукровий завод, а наступного року в Шанхаї з'явилася японська ткацька фабрика. Як в Китаї, так і Кореї постала мережа зв'язку та залізниць [22, с. 176].

О. Рент не оминув і проблеми зовнішньої політики. Він зазначив, що економічна слабкість Японії обумовила її територіальну експансію. Вона перетворилася на національну стратегію й визначила шлях японської модернізації [22, с. 177].

Підручник О. Рента містить окремий параграф, присвячений головним тенденціям розвитку культури у XIX ст., зокрема і японської. Він вказує, що епоха цивілізації та просвіти розпочалася в Японії з приходом імператора Муцухіто. Досягнення світової науки пропагувалися у творах просвітителів: «Конспект теорії цивілізації», «Все про країни світу», «Автобіографія», «Заохочення до наук». Суттєві зміни відбулися в освіті. Поряд із початковими школами постали нові середні. Японію розділили на 8 округів та відповідною кількістю університетів.

Просвітництво вплинуло й на розвиток японської літератури. По-перше, зросла кількість перекладених з європейських мов книг, розвивалася проза. По-друге, ширився рух за створення нової літератури. Так, в поезії виникла нова форма віршування – «сінтайсі», а на межі XIX-XX ст. поширився «дзіюсі», вільний вірш на основі розмовної мови [22, с. 216-217].

Підручники за редакцію І. Щупака [25], а також С. Д'ячкова та С. Литовченко [10] не містять принципово відмінної від інших підручників інформації чи трактувань події. Єдине, що варто – підручник С. Д'ячкова та С. Литовченка окрім аналізу реформ містить додаткові цікаві факти, як от докладну інформацію про подальшу долю самураїв. Зокрема, автори зазначили, що після припинення виплат пенсій близько 2 млн. колишніх самураїв опинилися на межі бідності, а тому взяли за зброю. Їхні заколоти досить часто поєднувалися зі виступами селян. Найбільш масштабним серед них стало повстання 1877 р. під проводом Такаморі Сайго, одного із самураїв, які привели до влади імператора і розгромили прихильників сьогуна. Він виступив проти ліквідації самурайського стану, а пізніше вийшов зі складу уряду імператора. В 1877 р. він підтримав заколот самураїв і разом з вірними йому солдатами

захопив Кагосіму. Імператор відправив військо на придушення цього повстання. Після семи місяців запеклих боїв імператорській армії вдалося здобути перемогу. Такаморі Сайго повів невеликий загін в останній бій, і, діставши важке поранення, вчинив сеппуку [10, с. 140].

Реформи уряду Мейдзі в підручнику за редакцією П. Полянського представлені у вигляді таблиці. При цьому автор намагався не лише розкрити зміст кожної з них, але й пояснити позитивні та негативні наслідки. Оцінюючи реформаторський курс Муцухіто, Полянський зазначив, що вони перетворили Японію з відсталої феодальної на індустріальну й могутню у військовому плані державу. Вони привели й до того, що в Японії сформувалася досить оригінальна економічна модель, яка поєднала європейські ринкові елементи з японськими національними традиціями – патерналістські взаємини між роботодавцем і його працівником. Вже в 1900 р. Японія досягла «економічного дива», а тому іноземна допомога їй більше не була потрібною [20, с. 163].

Утвердження парламентаризму і прийняття конституції завершило процес перетворення Японії на сучасну державу. Хоча, як зазначив Полянський, коло свобод і прав, які надала конституція, було обмежено, це залишалося притаманним явищем для більшості тогочасних конституцій [20, с. 164].

Щодо зовнішньої політики Японії, то Полянський зазначив, що саме економічні потреби країни, а також віра в призначення нести цивілізацію азійським народам підштовхували уряд до завойовницької політики [20, с. 167].

Підручник за редакцією І. Коляди поєднує в собі інформативність та структурованість викладу. Перелік реформ так само, як і в підручнику П. Полянського, розподілений по таблицям, а для полегшення засвоєння матеріалу учнями автор пропонує схеми, зокрема подій, що привели до Реставрації Мейдзі та особливостей японської системи влади після ухвалення конституції [15, с. 225-231]. Якись відмінні оцінки від підручників інших

авторів І. Коляда не пропонує, а тому детальніше зупинятися на аналізі поданого ним матеріалу не вважаємо доцільним.

Останні перевидання підручників 2009 та 2017 рр. містять доповнення у вигляді фрагментів джерел, історичних карт, ілюстрацій та хронологічних таблиць для кращого засвоєння матеріалу [5; 8; 16; 21; 23; 26].

Загалом, автори українських шкільних підручників з всесвітньої історії приділили достатньо уваги становищу Японії в ХІХ ст. та подіям Мейдзі Ісін. Ними було об'єктивно проаналізовано політичний лад країни, прибуття американців та європейців, укладення нерівноправних договорів. Так само детально описані реформи та їх значення для японської історії. Оминаючи радянські кліше про «незавершену революцію» і «феодальний капіталізм», українські автори все ж таки звернули увагу на її позитивний вплив для Японії. Проте, саме події Мейдзі Ісін, в кінцевому підсумку, підштовхнули Японію до загарбницької зовнішньої політики і розв'язання низки військових конфліктів.

ВИСНОВКИ

Період сьогунату Токугава, що тривав з 1603 по 1868 рр., став для Японії часом тривалої політичної стабільності, внутрішнього миру та консолідації соціальної структури. Політика самоізоляції, запроваджена з метою обмеження зовнішнього впливу, виявилася ефективною у стримуванні європейської експансії та збереженні національного суверенітету в епоху колоніальних завоювань. Проте, поряд із позитивними наслідками, ця політика згодом спричинила серйозні труднощі. Консервація політичної та соціальної системи призвела до посилення застійних явищ у всіх сферах життя: економіка втрачала динаміку розвитку, внутрішні ринки не могли задовольнити потреби дедалі зростаючого населення, а самурайський стан, який становив опору влади сьогуна, дедалі більше деградував не лише матеріально, але й морально. Накопичення внутрішніх суперечностей та неможливість адекватно реагувати на зовнішні виклики, що постали в середині XIX ст., призвели до розвитку системної кризи, яка охопила політичну, економічну й соціальну та культурну сфери.

Кульмінацією цієї кризи стало зіткнення Японії з іноземними державами, зокрема прибуття американської ескадри Метью Перрі у 1853 р. та нав'язування нерівноправних договорів. Ці події остаточно продемонстрували слабкість бакуфу, виказали його нездатність ефективно представляти інтереси країни та захищати її суверенітет. Незадоволення даймьо положенням, у якому вони опинилися, посилення руху «шануй імператора, виганяй варварів», а також внутрішні суперечності між різними угрупованнями аристократії та самурайства створили умови для падіння влади Токугави.

Реставрація імператорської влади у 1868 р. стала не лише зміною політичного режиму, а початком глибоких і незворотних перетворень у всіх сферах японського життя. Уряд Мейдзі послідовно впроваджував реформи, спрямовані на модернізацію політичної системи, ліквідацію станових обмежень, створення сучасної адміністративної структури, реформування армії

за європейським зразком та запровадження загальної військової повинності. Значні зміни зазнала й економічна система держави: розвиток інфраструктури, залізниць, сучасної промисловості, сприяння приватному підприємництву стали основою швидкого економічного зростання. Реформи в освітній сфері, включно з відкриттям шкіл нового типу, університетів, перекладом літератури та засвоєнням західних знань, забезпечили формування нового покоління фахівців, здатних керувати модернізованою державою.

Завдяки Мейдзі Ісін Японія за кілька десятиліть пройшла шлях розвитку, який у європейських країнах тривав століттями. Вона змогла не лише уникнути долі багатьох азійських країн, що стали колоніями чи напівколоніями, а й перетворилася на впливову імперію зі значним військовим потенціалом. Водночас модернізаційні успіхи сприяли формуванню зовнішньополітичного курсу, що згодом призвів до експансії та військових конфліктів наприкінці XIX – на початку XX ст.

Аналіз радянських шкільних підручників засвідчив, що події Мейдзі Ісін у них подаються фрагментарно, з домінуванням ідеологічної інтерпретації. Автори, перебуваючи під впливом марксистсько-ленінської методології, розглядали японську історію через призму «класової боротьби», розвитку «феодального капіталізму» або «незавершеної буржуазної революції». Такий підхід спричинив спрощення матеріалу, втрату історичної конкретики та численні фактологічні неточності. Події, що призвели до реставрації імператорської влади, висвітлювалися побіжно або зовсім опускалися, тоді як основна увага надавалася реформам Мейдзі, трактованим переважно як інструмент посилення експлуатації трудящих панівними класами. Характерною рисою радянських підручників є також брак специфічної японської термінології, що спотворює уявлення про соціальну структуру Японії. Натомість використовувалися європейські або російські аналоги, які не відповідають японським історичним реаліям.

Українські шкільні підручники пострадянського періоду пропонують більш збалансовану й науково обґрунтовану інтерпретацію подій Мейдзі Ісін. Автори відмовляються від радянських ідеологічних схем, акцентують увагу на внутрішніх передумовах падіння сьогунату, впливі іноземних держав, нерівноправних договорах та політичних суперечностях. Значно повніше представлені реформи Мейдзі, їхні цілі, механізми реалізації та наслідки. Водночас українські підручники зберігають доступність викладу, що дозволяє школярам сформувати цілісне уявлення про модернізаційні процеси в Японії. Проте, деякі аспекти, зокрема соціальна та економічна криза останніх років існування сьогунату, висвітлені менш детально, що певною мірою обмежує розуміння глибини трансформацій, які Японії зазнала за доби Мейдзі.

Порівняння підручників двох епох дозволяє зробити висновок, що радянська та українська історичні школи відрізняються не лише інтерпретаціями подій, а й загальними принципами підходу до історичного матеріалу. Радянські видання часто підпорядковували історичні події заздалегідь сформованим ідеологічним схемам, нехтуючи національною специфікою та історичною логікою розвитку. Натомість сучасні українські підручники прагнуть об'єктивності, історичної точності та використання сучасних наукових досліджень, що дозволяє учням отримати глибше й реалістичніше уявлення про Мейдзі Ісін.

Таким чином, проведене дослідження засвідчує, що Революція Мейдзі не лише стала ключовою подією в історії Японії, але й відображена у навчальній літературі відповідно до ідеологічних та методологічних принципів конкретної епохи. Аналіз дозволив виявити суттєві відмінності у підходах радянських та українських авторів, а також підкреслити важливість критичного ставлення до джерел та історичних інтерпретацій. Події Мейдзі Ісін залишаються актуальним предметом дослідження, адже вони демонструють, як внутрішні трансформації та зовнішні виклики можуть спричинити фундаментальні зміни у розвитку країни та її становищі на міжнародній арені.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Аверьянов А.П., Галкин И.С. Новая история. Часть II 9. Учебник для 9-го класса средней школы. Москва: Просвещение, 1980. 270 с.
2. Аверьянов А. П., Кертман Л. Е., Кривогуз И. М. Новая история. 1871-1917: Учеб. для 9 кл. сред. шк. Москва: Просвещение, 1987. 256 с.
3. Білоножко С.В., Бірюльов І.М. та ін. Всесвітня історія. Нові часи. Частина друга (Кінець XVIII - початок XX століття). Підруч. для 9-го кл. серед, загальноосвіт. навч. закл. 3-тє вид. Київ: Генеза, 2001. 304 с.
4. Бердичевський Я. М., Щупак І. Я., Морозова Л. В. Всесвітня історія: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закладів. Запоріжжя: Прем'єр, 2009. 320 с.
5. Васильків І. Д., Островський, В. В., Басюк, О. Я., Паршин, І. Л., Костікова, М. І. Всесвітня історія: підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Астон, 2021. 192 с.
6. Виппер Р. Ю. Учебник новой истории: с историческими картами. 4-е дополненное издание. Москва : Государственное издательство, 1922. 247 с.
7. Виппер Р. Ю. Учебник истории. Часть III. Новое время: с картами и иллюстрациями. Рига: Издание акц. общ. Вальтере и Рапа, 1928. 473 с.
8. Гісем О. В., Мартинюк, О. О. Всесвітня історія: підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Харків: Ранок, 2022. 235 с.
9. Гісем О.В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія. 9 клас: підручник для загальноосвіт. навч. закл. Харків: Ранок, 2009. 224 с.
10. Д'ячков С. В. Всесвітня історія: підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів. Харків: Вид-во «Ранок», 2017. 192 с.
11. Ефимов А. В. Новая история: учебник для 8 класса средней школы. Москва: Гос. учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР, 1949. 292 с.

12. Ефимов А. В. Новая история. Часть I. Учебник для 8 класса средней школы. Издание 5-е, исправленное. Москва: Просвещение, 1967. 296 с.
13. Ефимов А.В. Новая история. Часть I. Учебник для восьмого класса средней школы. Издание семнадцатое. Москва: Просвещение, 1979. 318 с.
14. Ефимов А.В., Орлов В.А. Хрестоматия по новой истории: 1789-1870. Москва: Учпедгиз, 1941. 368 с.
15. Коляда І. А. Всесвітня історія: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закладів / І. А. Коляда. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. 304 с.
16. Ладиченко Т., Осмоловський С., Мальований О. Всесвітня історія: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2022. 176 с.
17. Нарочницкий А. В. Новая история. Часть I. Учебник для 8 класса средней школы. Издание 10-е. Москва: Просвещение, 1978. 704 с.
18. Нарочницкий А. Л., Аверьянов, Л. Е. Кертман Л.Е. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Просвещение, 1991. 288 с.
19. Осмоловський С. О., Ладиченко Т. В. Всесвітня історія: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2009. 239 с.
20. Полянський П. Всесвітня історія: під руч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Павло Полянський. Київ: Грамота, 2017. 224 с.
21. Полянський П. Б. Всесвітня історія: підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Грамота, 2022. 208 с.
22. Реєнт О. П. Всесвітня історія: підруч. для 9 кл. Автор загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2017. 232 с.
23. Сорочинська Н. М. Всесвітня історія: підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2022. 249 с.
24. Середницька Г.В. Всесвітня історія. 9 кл.: Опорні конспекти. Київ: Книги України, 2009. 446 с.

25. Щупак І. Я. Всесвітня історія: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / І. Я. Щупак. Київ: УОВЦ «Оріон», 2017. 208 с.
26. Щупак І. Я. Всесвітня історія: підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Оріон, 2022. 192 с.
27. Empire of Japan treaty Kanagawa, March 31, 1854. URL: <https://web.archive.org/web/20060910135838/http://web.jjay.cuny.edu/jobrien/reference/ob25.html>
28. Treaties between the United States of America and China, Japan, Lewchew and Siam. Hong Kong, 1862. P. 171-176
29. The Constitution of the Empire of Japan, 1889. URL: <https://www.ndl.go.jp/constitution/e/etc/c02.html>

Література

30. Зякун А. І. Навчальна література з історії кінця 80-90-их рр. XX ст.: історіографічний аналіз. Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2011. 156 с.
31. Колосович В. Реставрація Мейджі та її роль у становленні сучасної японської держави. Україна у світовому просторі: минуле і сучасність: зб. мат. II Всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів (м. Луцьк, 25 травня 2023 р.). С. 123-125
32. Колісниченко О.В. «Вестернізація» та «освічений націоналізм» в Японії доби Мейдзі. Історіосфера: матеріали Шістнадцятої наук. конф. викладачів, здобувачів вищ. освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (7–8 квітня 2017 р.). Одеса: ПНПУ ім. К.Д. Ушинського, 2017. С. 118–123
33. Кондратенко Д. Організація влади як чинник модернізації країни: (приклад Японії). Наукові записки. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України 2010. Вип. 50. С. 345-352.

34. Мар'янюк О.В. Реставрація Мейдзі 1868 року: буржуазна революція чи формування абсолютиського режиму. Наукові праці. Історія. 2009. Випуск 108. Том 121. С. 142-144
35. Маркевич О. В., Хададова М. В. Модернізаційні процеси в Японії періоду реставрації Мейдзі. Актуальні питання у сучасній науці. 2025. № 40. С. 787-800
36. Мозгова Т.А. Проблема пошуку культурної ідентичності в японській духовній традиції епохи Мейдзі (межа XIX-XX ст.). Політологічний вісник. 2012. Вип. 66. С. 39–46.
37. Накорчевський А.А. Гуманітарні знання й освіта в Японії XVII–XXI ст. Східний світ. 2018. № 1 (98). С. 62–87.
38. Набока О. В. Політика США в Східній Азії в 30-70-х рр. XIX ст.: Монографія. Ужгород: ВДНЗ «Ужгородський національний університет» – Видавництво «Гражда», 2016. 284 с.
39. Осадча Ю. Цубоуті Сьойо як теоретик і реформатор японської писемності. Вісник Львівського університету. Серія «Філологічна». 2011. № 54. С. 337–347.
40. Рой Є. Світоглядні аспекти формування культурно-естетичних універсалій в сучасній Японії. Культурні та мистецькі студії XXI століття: науково-практичне партнерство: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 10 листопада 2021 р. С. 4–9.
41. Стрільчук Л., Шеремета А. Політичні та соціальні трансформації Японії в епоху сьогунату Токугава. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Чис. 28. 2023. С. 241-242
42. Черкун Н.А. Кризові явища сьогунату Токугава напередодні реставрації Мейдзі. Вісник Маріупольського державного університету. 2013. № 6. С. 74-79

43. Шеремета А. Трансформація й еволюція культурних традицій Японії: від періоду Мейдзі (1868-1912) до сучасної доби. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Час. 32. 2025. С. 180-184
44. Adams F.O. The History of Japan. London: Henry and King & Co., London, 1874. Vol. I. P. 434 p.
45. Allinson, J. C., & Anievas, A. The uneven and combined development of the Meiji Restoration: A passive revolutionary road to capitalist modernity. *Capital & Class*. 2010. 34(3). P. 469-490.
46. Benedict R. The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture. Boston, MA: Houghton Mifflin, 1946. 341 p.
47. Beasley W.G. Great Britain and the opening of Japan, 1834–1858. London: Luzac & Company, 1951. 248 p.
48. Breen J. The Imperial Oath of April 1868: Ritual, Politics, and Power in the Restoration. *Monumenta Nipponica*. Vol. 51. №4. 1996. P. 407-429
49. Cusick J. Cultural Characteristic Continuity: Basis for Rapid Foreign Scientific, Engineering, and Technological Transformation in Meiji era Japan (1868–1912). Prof. Romualdas Sviedrys SS 6163 Guided Readings in History of Science. 2009. 39 p.
50. Dulles F.R. Yankees and Samurai. New York: Harpers and Row, 1965. 316 p.
51. Elshaikh E. The Tokugawa Shogunate. Khan Academy. URL: <https://www.khanacademy.org/humanities/whp-1750/xcabef9ed3fc7da7b:unit-1-the-world-in-1750/xcabef9ed3fc7da7b:1-3-expanding-to-a-global-scale/a/read-tokugawa-sho-gunate-beta>
52. Esposito G. Japanese Armies 1868–1877: The Boshin War and Satsuma Rebellion. *Men-at-Arms* № 530. Oxford: Osprey, 2020. 48 p.
53. Hanley S., Yamamura K. Economic and Demographic Change in Japan 1600-1868. New Jersey: Princeton University Press, 1977. 424 p.

54. Hellyer R., Fuess H. *The Meiji Restoration: Japan as a Global Nation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 300 p.
55. Hikomatsu K. *Japan-American diplomatic relations in the Meiji-Taisho era*. Tokyo: Pan-Pacific Press, 1958. 458 p.
56. Jansen M.B. *The Cambridge history of Japan*. Cambridge University Press, 1989. Vol. 5: *The Nineteenth Century*. 812 p.
57. Keen D. *Emperor of Japan Meiji and his world 1852–1912*. New York: Columbia University Press, 2002. 928 p.
58. Lensen G. A. *The Russian Push Toward Japan: Russo-Japanese Relations 1697-1875*. Princeton, 1959. 595 p.
59. Sims R.L. *Japanese political history since the Meiji renovation, 1868-2000*. New York: Polgrave, 2001. P.1-2
60. Sansom G. *A History of Japan 1615–1867*. Tokyo: Charles Tuttle Company, 1974. 272 p.
61. McOmie W. *The Opening of Japan: 1853-55*. Folkestone, Kent: Global Oriental, 2006. 539 p.
62. Marius J. B. *The making of modern Japan*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2002. 936 p.
63. Pawnik A. *The Roots of the Modern Japanese Educational System in the Meiji Period*. *Hemispheres: studies on cultures and societies*. Vol. 32. 2017. P. 68-77.
64. Payson J. *Japan and United States, 1853–1921*. Stanford: Stanford University Press, 1928. 307 p.
65. Ravina M. *To Stand With The Nations of The World*. Oxford: Oxford University Press, 2017. 328 p.
66. Satow E. *A Diplomat in Japan*. London: Seely & Co, 1921. 482 p.
67. Hall J. W. *The Cambridge History of Japan, Vol. 4: Early Modern Japan*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. 976 p.

68. Teranishi J., Teranishi J. Japanese Economy and Culture After the Meiji Restoration. *Culture and Institutions in the Economic Growth of Japan*. 2020. P. 307–335.
69. Tsukahara Y. State Ceremony and Music in Meiji-era Japan. *Nineteenth-Century Music Review*. 2013. № 10 (2). P. 223–238.
70. Walthall A. The Meiji Restoration Seen from English-speaking Countries. *Japanese Studies*. 2018. 38(3). P. 363–376.